

Erdélyi Gabriella: Egy kolostorper története

HATALOM, VALLÁS ÉS MINDENNAPOK
A KÖZÉPKOR ÉS AZ ÚJKOR HATÁRÁN

MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2005. 275 + XVI old., 2200 Ft
(Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 38)

1. Erdélyi Gabriella kötete az utóbbi évek egyik kitűnő kultúrtörténeti monográfiája. Egyszerre támaszkodik sokéves levéltári kutatásra és a korszerű nemzetközi szakirodalom módszereire, egyszerre nagy olvasmányélmény és imponáló szaktudományos értekezés. Megérdemli, hogy mindkét aspektusában és minden ízében komolyan vegyük. A következőkben erre a kettős, egyszerre tárgy- és befogadó-központú megközelítésre tesztek talán szokatlan, talán botladozó, de mindenképp a szóban forgó mű rétegeihez, markáns stílusához, sajátos világához igazodó kísérletet.

„A vatikáni könyvtár irattengeréből néhány évvel ezelőtt előkerült egy kötet, a körmendi kolostortörténet egykor folyt pereskedés jegyzőkönyve” – exponálja tárgyát a szerző (11. old.). Természetesen egy kézirat! – dől hátra jólesően az Eco könyvein nevelkedett olvasó, s otthonosságérzete nőttön-nő a közös nyomozás során a körmendi szerzetesek dolgában.

A Körmendi mezővárosának főterén álló koldulórendi kolostor körüli bonyodalmak szentszéki perhez vezettek. A fejleményekről a pápai utasításra a környékbeli lakosság tanúkihallgatása és a vallomások részletes lejegyzése mellett lefolytatott vizsgálat jegyzőkönyve tájékoztat. Ezek szerint Bakócz Tamás bíboros, esztergomi érsek, aki ekkor a mezőváros földesura és a kolostor kegyura volt, az itt lakó Ágoston-rendi remeték hanyag és botránys életére hivatkozva 1513-ban felhatalmazást kért X. Leó pápától a kolostor reformjára, amelyet friss legátusi kinevezése birtokában azonnal megkapott. A kolostor átadására 1517-ben került sor: az

ágostonosoknak távoznuk kellett, helyükre a legátus utasítására obszerváns ferencesek jöttek. Miután azonban az Ágoston-rendiek megfellebbezték az érsek eljárását, a pápa ugyanazon év szeptemberében elrendelte Bakócz döntésének és „a Ferenc-rendiek erőszakos betolakodásának” helyi kivizsgálását. A nyomozás kiindulópontja tehát az utasításra 1518 tavaszán megkezdett szentszéki eljárás Rómába elküldött eredeti jegyzőkönyve. A város földesura és a kolostor kegyura öröklés útján hamarosan Bakócz egyik unokaöccse, Erdődy Péter lett ugyan, de a bíboros jurisdictiója révén továbbra is közvetlenül érdekelt volt az ügyben.

A nagy tekintélyű bíboros-legátus érintettségén túlmenően a másodfokú eljárás azért is különösen kényes, mert a korabeli szereplők – pártállásuk szerint – az eseményeket egymásnak ellentmondóan ábrázolták. Bakócz és emberei megfogalmazásában fellépésük célja a kolostor „reformációja”, vagyis a felbomlott vallásos közösségi élet helyreállítása volt. Az Ágoston-rendiek ugyanis az istentiszteleteket hiányosan vagy egyáltalán nem tartották meg. Hanyagságuk eredményeképp omladoztak a kolostori épületek. A fráterek kocsmába jártak, ahol parasztok társaságában ettek-ittak, részegségükben pedig nemritkán szóváltásba keveredtek. Még attól sem riadtak vissza, hogy „gyanús nőkkel” érintkezzenek, akiket a kolostorba is bevitték. Ebben a helyzetben az érseket, amint jogi képviselője állította, hitbuzgósága és a nép felháborodása késztette a beavatkozásra.

Az Ágoston-rendiek az érsek és a ferencesek erőszakos akcióját sérelmező fellebbezésükben viszont azt állították, hogy ők példásan éltek. Ezen túlmenően az esztergomi érsek eljárása törvénytelen, mivel rendjük a pápa és a rend generalisa kizárólagos joghatósága alatt áll.

Körmendi mezővárosában a szentszéki bírónak ezért azt kellett 1518 májusában tanúvallomásokkal tisztáznia, hogy a kegyúr jogosan, szerzetesekhez méltatlan életük miatt távollította-e el az Ágoston-rendi remetét a város piacterén álló kolostorból. A korabeli vita tárgya tehát röviden

az, hogy hamis ürüggyel indított és törvénybe ütköző, vagy épp ellenkezőleg, obszerváns ideáloktól ösztönzött és jogszerű kolostorreform zajlik-e. Más megközelítésben: vajon a szerzetesrendek versengéséről, vagy pedig a szigorúbb és a kényelmesebb szerzetesség két nagy tábora (és külső támogatóik) ellentétéről van-e szó?

A kiinduló forrás tehát az ágostonosok fellebbezése nyomán megindított második vizsgálat jegyzőkönyve. Az eljárás az ágostonosok ezt célzó taktikai ellenére sem maradhatott a két szerzetesrend ügye. A kolostor birtokjogáért perbe bocsátkozni nemigen kívánó ferencesek védelmét ugyanis hamarosan Erdődy Péter egyik ügyvédje vállalta el, aki az érsek támogatásával ezek után maga diktálta a vizsgálat további menetét. Vilámgyorsan vádiratot szerkesztett az ágostonosok vétkeiről, folyamatos tiltakozásuk ellenére elérte, hogy sor kerüljön az általa megnevezett bíró és írnok közreműködésével a vádatokat bizonyító tanúk kihallgatására. A tanúkat az Erdődyek állították ki, az ágostonosoknak a peres eljárások megszokott menete annyi lehetőséget adott, hogy a felolvasandó vádak ismeretében összeállítsanak egy kérdőívet, amely a tanúk meghallgatásának alapjául szolgál. Célja a tanúk személyének és megbízhatóságának ellenőrzése volt. A tanúk személyi adatainak (életkor, vagyoni helyzet, társadalmi állapot, utolsó gyónás ideje stb.) rögzítésén túl ebben szokás szerint azt írták elő a bírónak, hogy ha a tanúk megerősítenék a vádatokat, akkor kérdezze ki őket arról, mire alapozzák ismereteiket és véleményüket.

Önmagában is rendkívüli szerencsés körülmény, hogy a vallomások átíratát is tartalmazó 220 oldalas jegyzőkönyv a hazai középkori források nagy pusztulása közepette megmaradt, annak köszönhetően, hogy a pápa a végső döntés jogát kivételesen (és az ügy súlyát jellemző módon) magának tartotta fenn, s a dokumentum Rómába került.

2. Mivel Erdélyi Gabriella előadásokban és tanulmányokban már többször megszellezte e munka (2003-ban megvédett disszertációja) tartalmát, újdonsággal – a *Függelék* táblá-

zatain és az életrajzi adatgyűjtésen túl – a könyv szerkezete szolgál. A három fő rész (*A konfliktus – A tanúkihallgatás – A kolostori élet válsága és reformja*) viszonyát a *Bevezetés* így határozza meg: makroszintű történeti rekonstrukció – a jegyzőkönyv dekonstrukciója – mikroszintű történeti rekonstrukció (13–14. old.). S hogy a *Bevezetés* ne borítsa föl ezen hármasság szimmetriáját, a könyvet egy *Reform és reformáció: a választás esélye* című kitekintés? összegzés? toldalék? zárja, melynek – mint majd kiderül – nem az arányosítás az egyetlen funkciója.

Látszólag tehát koncentrikus struktúrával van dolgunk (s a periféria-perem-középpont modellje nem is idegen a szerzőtől), ám téved, aki a centrumot a középső, első olvasásra valóban rendkívül jelentősnek és izgalmasnak tűnő dekonstrukciós fejezetben keresi. A nyomozás fokozatosan közelít a makrotörténelem periferiájára felől a mikrotörténelem sűrűjében felvethető lényeges kérdésekhez, amit már az alkalmazott mottók növekvő gyakorisága is jelez. Aki nem röstellt valaha szövege élére mottót választani, pontosan tudja, hogy ezek hivatottak a szemérmes szerző személyes érdekelttségét és elkötelezettségét reprezentálni. A metodikai bevezetés (14–15. old., 6. jegyzet) szerint az elemzés három módszertani pillére: 1. a francia reprezentációkutatás, 2. az olasz mikrotörténet-írás és 3. a társadalmi habitus fogalma. Ezek az elmúlt fél évszázadban kidolgozott reláció- és folyamatmodellek segítenek abban, hogy a szerző meghaladhassa egyén és közösség, mikro- és makroszint, szubjektív történeti tudat és objektív meghatározottság klasszikus dichotómiáit. A mindennapok kultúrájának vizsgálatában és a per szereplőinek a világhoz és egymáshoz való viszonyában az úgy természetéből következően főleg a vallási aspektusok kerülnek előtérbe. Ez indokolja a reformációkutatás újabb, úgynevezett „sűrűsödési” irányzata már szintén fél évszázadra visszatekintő irodalmának a bevonását. Fő jellemzője, hogy a középkor és a kora újkor közötti korszakhatár keresése helyett egységes és folyamatos „reformkornak” tekintik a XV–XVI. századot, rámutatva

az egymást követő reformmozgalmak közös strukturális vonásaira.

3. A makroszintű konfliktust, azaz a Bakócz-féle kolostorreformokat és az általuk kiváltott szentszéki eljárást tekintélyes szakirodalmi és forrásbázison, ám még a történeti elemzés hagyományosnak mondható eszközeivel mutatja be a szerző. A ferences és az ágostonos obszervancián túl a bencés és a premontrei reformra vonatkozó hazai adatokat is bevonja a vizsgálatba, s figyelemmel van az esztergomi kardinális működését megelőző fél évszázadra is. A Vatikánban föllett, kötetbe foglalt periratokon és a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményén kívül nagyban támaszkodik az ágostonosok római levéltárának regisztrumköteteteire.

Az első, önmagában is kerek tanulmány fő erénye az árnyalt megközelítés, a kézenfekvő, ám az adott esetben nem feltétlenül helytálló sztereotípiák elvetése. „Többféle módszerrel is kísérletezek: sokféleségük mellett közös vonásuk, hogy a részletek megfigyelésén alapulnak” – enged bepillantást műhelyébe Erdélyi Gabriella (62. old.). A *Bevezetés*ben ígért metodika alkalmazása várat ugyan még magára, de annyi már biztos, hogy a szerző a „nyelvi”, majd a „kritikai fordulat” előtti, régi vágású történetírásban is tiszteli a részleteket, csak a részletesen megismerhető történeteket tudja komolyan venni.

A körmendi kolostorper alapvető kérdése, hogy megalapozottan és jogszerűen jart-e el Bakócz Tamás az ágostonosok elűzése és az obszerváns ferencesek behozatala során, vagy pedig valamilyen hátsó szándéktól, személyes elfogultságtól vezérelve, legátusi és patrónusi jogkörével visszaélve döntött a konvent reformja mellett. A vizsgálatba kézenfekvő bevonni a párhuzamos folyamatokat és eseményeket, tehát a patrónusok vagy a pápai legátusok által kezdeményezett kolostorreformokat (jobbára a XV. század második felében, például Újlakon és Szécsényben). Az összehasonlítás érdekes tanulsága, hogy az esztergomi érsek kivételes óvatossággal járt el: még a burkolt erőszakot is kerülte, és kínosan ügyelt a kánonjogi előírások betartására. A visszafo-

gottságot a kényes helyzet magyarázza: a reform ezúttal nem egy renden belül zajlott, így nem csupán az irányzatok és érdekcsoportok erőviszonyaira kellett tekintettel lennie, hanem a két rivális rend tekintélyére és a Szentszékiig nyúló befolyására is. Az ágostonosok római fellebbezése és a másodfokú eljárás alapossága utólag igazolta a kardinális előrelátását.

De miért kellett átadni a körmendi kolostort a ferenceseknek? Nem lett volna egyszerűbb az ágostonos remeték rendjén belül végigvinni a reformot? Bár a hazai ágostonos provincia a XV. század folyamán sikeresen ellenállt az Itáliából kiinduló megújítási törekvéseknek, a körmendi per idején már itt sem lett volna akadály egy ágostonos szellemű reformnak. Gondosan megvizsgálva Bakócz Tamás viszonyát a magyarországi bencés, premontrei, pálos, ferences és ágostonos rendekhez s obszerváns irányzataikhoz, Erdélyi Gabriella arra a megállapításra jutott, hogy a körmendi perben hatalmi vagy egyházpolitikai szempontok, illetve személyes elfogultságok – szemben a bencés apácák 1511-es somlóvásárhelyi esetével – nem jutottak szerephez. Komolyan kell tehát venni a nyilvánvalóan vallási indítékot, s tudatosítani, hogy az érsek Körmenden inkább patrónusi, mint egyházfői szerepben lépett föl: belátta és orvosolni próbálta a patthelyzetig fajult krízist. Bakócz döntésének mozgatórugóit a szerző egyrészt a Róma és a nemzeti egyházak (mint centrum és periféria) közötti hosszú távú politikai küzdelemre vezeti vissza, melynek során a Szentszék inkább a konventuálisok, míg a helyi hierarchia az obszervánsok érdekeit képviselte. A kardinális számára azonban a nemzetközi erőviszonyoknál is fontosabb tényező lehetett a mezőváros, a körmendiek érdeke, alattvalóinak java, lelki üdve és a közösség békéje. Ez a kérdés áll majd a harmadik fejezet centrumában.

4. Törésekről, hegekről, „sebekről”, akárcsak a jegyzőkönyv elemzése során, jelen recenzióban is metaforikusan esik szó – nem is annyira (Natalie Zemon Davis nyomán) a valóság és elbeszélés viszonya, mint inkább a

forrásközelemzés és a kreatív modellalkotás műfajai közötti váltások vonatkozásában. Erdélyi időnként elhagyja az értekező nyelvből sajnos már kiirthatatlan *pluralis scholarium*-ot, a „számunkra” és „szemünkben”, a „közelítsünk” és „láttuk” általános alanyú álobjektivitását, s vállalja a saját hangján elbeszélő én szerepét: „magam is fontosnak tartottam” (15. old.), „a szöveg tulajdonságaiból következtetek a mögöttes valóságra” (62. old.), „meglehetősen sokat törtem a fejem” (75. old.), „nem maradok egyedül azzal a kielégetlen kíváncsisággal” (77. old.) stb.

Ennél nagyobb töréseket okoznak az indokolható, de nem elengedhetetlen exkurzusok az időmeghatározásról, -számításról, -érzékelésről, és -beosztásról (84–89. old.) vagy az egyházellenesség általános jelenségéről (160–162. old.). A kitérők és megfogalmazásbeli következtetések végső magyarázata az, hogy valójában két egymásba szövődő monográfiát tart kezében az olvasó. Az egyik, a körmendi kolostorper történeti földolgozása jó alkalmat kínál a másokra, amely az egyéni magatartások, stratégiák, meghatározottságok vizsgálatából szűr le általános megállapításokat, és építi föl a közösségek, intézmények Körmenden és a Mohácsot megelőző évtizeden túl is érvényes működési modelljét. Zsákba-macsikára senki sem panaszkodhat, hisz e második gondolatmenetre utaló, kissé dodonai alcímet (*Hatalom, vallás és mindennapok*) pontosan értelmezi a szerző (14–15. old.), nem titkolva, hogy a felszíni és a mélyszerkezet kettőséből igazán az utóbbi, a társadalom, s azon belül is a vallását gyakorló közösség mechanizmusa érdeklő.

A jegyzőkönyv, mely a kihallgató elit és a tanúskodó köznépi közreműködésével jön létre, szerencsés esetben egy „kulturális dialógus” dokumentuma. Vajon mennyire őrizte meg a tanúk, egyben az egykori körmendi mindennapok tanúinak eredeti hangját? Az „elnyomás archívumából” előkerült forrás megőrzött-e valamit az elnyomottak hangjából? A dialógus esélyét rontja a résztvevők egyenlőtlen hatalmi pozíciója, hiszen

az események egyik főszereplője az ország primása.

A mélyszerkezet föltárását a jegyzőkönyv dekonstrukciója teszi lehetővé. A szöveg létrejöttének folyamata apró állomásokra tagolódik, átláthatóvá válik a jegyzőkönyv struktúrája, az egyes alkotóelemek (dialógustörédékek) típusokba rendeződnek. A tanúkihallgatás, azaz a dialógus formai keretét egyrészt az Erdődyek által megfogalmazott artikulások, másrészt a fellebbező ágostonosok kérdései alkották.

A tanúkihallgatást vezető bíró, Atádi Márton szigorúan tartotta magát ehhez a megadott rendhez, hangsúlyozottan semleges magatartásával a hallgatásra is lehetőséget adva a tanúknak. Az inkvizitori vagy vizsgálóbírói attitűdtől ennyire különböző szerepfelfogása egyszerre szerencsés és szerencsétlen adottság a történelem számára. Szerencsés, mert hál Istennek nem erőltetett előre megfogalmazott válaszokat a kihallgatottak szájába, ám szerencsétlen, mert nem kérdezett rá olyan fontos indítékokra, körülményekre, amelyek a jegyzőkönyv mai olvasója számára igen hasznosak volnának.

Az utókor hálája illeti Miletinczi Jánost, a jegyzőkönyvet formába öntő írnokot. Kötelességének tartotta, hogy mindent „híven” rögzítsen. Eltekintve az elkerülhetetlen nyelvi (latin!) és szintaktikai (függő beszéd!) átalakításoktól, megőrizte a tanúvallomások esetleges bőbeszédűségét és következtelenségeit, azaz szemléletmást nem igyekezett kozmetikázni, cenzúrázni, tendenciózusan ferdíteni. A jegyző szűrőjén nem akadtak fenn az övétől idegen világkép elemei. Többek között a naptártól és a kánoni óráktól eltérő időfelfogásban érhető tetten a tanúk hamisítatlan hangja s hétköznapi tapasztalata.

A bíró és a jegyző feladatának értelmezése és teljesítményének értékelése után érkezik el Erdélyi Gabriella a főszereplőkhöz, a 49 tanúhoz. Összetételükben, kiállításuk módjában nem fedezhető föl sem szembeszökő eltérés a szokásoktól, sem ésszerűtlenség vagy éppen tudatos manipuláció. A szerző ezt az igen mostohán megőrzött forrásbázison – a tanúknak mintegy fele azonosítható személyé-

ben vagy családjában – aprólékos utánajárással ellenőrzi. Nyelvi és narratív elemzéssel jut el az egyes tanúk tudásáig, ismereteik forrásáig (*causa scientiae*), s az ebben meghatározó szerepű közvélekedésig (*fama publica*), ami kocsmai beszélgetésekben formálódik, a tárgyalóterem előszobájában sem pihen, s végül meghatározza a per kimenetelét is.

A kulturális dialógus töredékességéért leginkább az a körülmény felelős, hogy a tanúknak egyszerűbb volt, ha a saját véleményük vagy tapasztalatuk megfogalmazása helyett pusztán az erősebb peres fél, az Erdődyek artikulusokba foglalt érvelését visszahangozzák. Erdélyi a jegyzőkönyv szigorú mátrixából kikandikáló többletinformációk, azaz a *történetek* kvantitatív és kvalitatív elemzésével közelíti meg a Körmendről és környékéről kiállított tanúknak a kihallgatáson követett magatartásformáit és stratégiáit. A 127-szer előadott mintegy 75 történet hitelesen tükrözi a visszaemlékezés mechanizmusait és csapdáit, az elbeszélés szándékosan vagy önkéntelenül megformált motívumait, a meggyőzésre törekvést vagy éppen séggyel az ártatlan mesélőkedvet. Az ismétlődő történetek lehetőséget nyújtanak az összehasonlításra, az elentmondások föltárására, a valóságnak tekinthető elemek azonosítására.

A tanúvallomások egybevetése és a per szereplőinek szociometrikus rendje alapján két markáns stratégia rajzolódik ki a várakozás felett és alatt teljesítő személyek körében (az egyéni jellemvonások szórását is figyelembe véve): a kompenzálás és az elhallgatás. Az előbbi érdekes módon a laikusokra jellemző, míg az utóbbi a papokra, főleg a Körmendi környéki falvak plébánosaira. Már ez az eredmény is jelzi, jó nyomon jár, aki a kolostorper dokumentumai alapján a vallási, egyházi életet érintő kérdéseket kívánja megválaszolni.

A felszíni szerkezet szintjén a fejezet tanulsága az, hogy a jegyzőkönyv mind formailag, mind tartalmilag hiteles, megállapítható belőle, mit tudtak, gondoltak, éreztek a tanúk a két rend viszályáról. Az aprómunka mélyebben rejlő tanulságai ennél izgalmasabbak, ám részletesebbek is annál, hogy e hasábkon összefoglalha-

tók lennének, hiszen a hangsúly itt a vizsgálat eredményéről a vizsgálati módszer alkalmazására, a célról az útra, a válaszlól a kérdés folyamataira helyeződik. A különféle (nyelv-, irodalom- és társadalomtudományi) módszereket ötletesen kombináló elemzés olyan forrászerűen igazolható s egymással konvergáló felismerésekig, s így a rekonstrukció olyan stabilitásig vezet el, amilyen – a szokásosan alkalmazott sztereotip analógiák és statikus hipotézisek világában – korábban, más kora újkori problémák kutatásakor el sem volt képzelhető. A számtalan nyelvi, stílári áttélen keresztül jegyzőkönyvbe foglalt mozaikszzerű párbeszéd megletnek étellel, megragadhatóvá váltak a torzók arányai: „megpillanthattuk a helyzetüket mérlegelő és saját racionalitásuk szerint cselekvő egyszerű embereket” (125. old.).

„Írható-e még valami új – Tóth István György értekezése után – Körmentről!” – ezzel a szónokian kétkedő kérdéssel fogadta a szűkebb kora újkoros szakma Erdélyi Gabriella első bejelentését felfedezéséről és tervezett értekezéséről. Kezünkben a könyvvel egyszerű igennel válaszolni, hiszen a szerző nemcsak új forrás birtokában szaporítja körmendi adatait, hanem az adatok „megzenésítésében” is eljut a határig.

5. A peremről immár a középpontba lépve nézzük magát a körmendi válságot, melyben a késő középkor nevezetes és sokat kutatott válságainak egyike tükröződik. Az érvelés két fókusz köré rendeződik: a közösség ambivalens viszonya a barátokhoz (a vallási kereslet szemben a barátok nemi erkölcsének kifogásolásával) és a gyónási-áldozási szokások értelmezése. E két téma kiemelése persze szerencsés, noha éppen emiatt néha csak késleltetetten kerül sor azokra a megállapításokra, amelyeket esetleg már oldalakkal korábban várt volna az olvasó, például a kolostor állapotának és a mezőváros presztízisének összekapcsolódásáról vagy a közösség üdvfeltéséről.

Ami a gondolatmenetnek a körmendi civakodáson túlmutatató szintjét illeti, sajnálatosnak tartom, hogy a szerző időnként nem tekinti evidens-

nek azt a nemzetközileg elterjedt és elfogadott „új” reformációfelfogást, melyet maga is ismer és idéz, hanem rég divatjamúlt fantomvéleményekkel vitatkozik. Röviden: a „folytonosság vagy korszakhatár” vita kimeneteletől függetlenül egyetértés van abban, hogy a kegyességi konjunktúra (amit a körmendi jegyzőkönyv is alátámaszt, s amit látványosan dokumentálnak az eredetileg vallásos alapítványokként létrehozott hazai és külföldi műalkotások) és az egyházellenes szövegek nemhogy kizárnák egymást, hanem szoros összefüggésben állnak. A klérusnak a városi lakosságon belüli viszonylag magas aránya (3–10%) ellenére folyamatosan elégtelen volt a kínálat a vallási kereslethez képest, s ez táplálta az antiklerikális kritikát mind Körmenten, mind másutt.

Erdélyi Gabriella a szerzetesellenesség vizsgálatában a nemi erkölcsök ostromozására, általában a moralitásra koncentrál, s ezzel viszont elsiklik a szerintem lényegesebb tényező, a laikusok várakozásai, felelőssége és részvétele felett (a szerzővel való véleménykülönbségem természetesen nem téziseket érint, hanem árnyalatokat és hangsúlyokat). A monográfia érvelése akkor áll a leggyengébb lábakon, amikor viszonylag távoli analógiákat keres, az Oláh Miklós-féle vizitációkat, Batizit és Szkhárosit idézi, vagy a „bűneiért bünteti a magyar népet” toposzra hivatkozik, melynek Horváth János óta (Őze Sándor jóvoltából) akad már érzékenyebb megközelítése is. A morális aspektus kiemelése éppen azoknak az elavult fantomfelfogásoknak a sajátja, amelyeket a szerző egyébként joggal kerül, illetve cáfol. (A borissza barátok „Mindenhátó Atyaisten” nótája hogy hangozhatott eredetileg? Távolról az *O lector lectorum* kezdetű népszerű bordalra emlékeztet, mely több népnyelvi változatban is terjedt.)

Ha az előbb a perspektíva kiszélesítését róttam föl, most, az áldozás megtagadásának és az oltáriszentséggel kapcsolatban a külső békességteremtés igényének problémájánál a tágabb kontextusba ágyazást javaslom. A szentség méltatlan vételére utaló páli és a békülésre fölszólító mátéi helyek magyarázatai meglehe-

tősen nagy szórást mutatnak ugyan, de az igen tekintélyes *Didakhé* (14,2) egyértelműen előírja: „Mindaz, akinek vitás ügye van felebarátjával, addig ne jöjjön közéték, míg ki nem békült, nehogy közönségessé váljék áldozatotok.” Ezt az útmutatást követik a körmendi jegyzőkönyvben dokumentált esetek, a párhuzamként emlegetett württembergi protestánsok, de az a Christoph M. Klein monográfiájában (*Die Beichte in der ev.-sächsischen Kirche Siebenbürgen*. Göttingen, 1980) elemzett több évszázados erdélyi szász gyakorlat is, mely liturgikus eseménnyé emeli az úrvacsoravétel előtti kibékülést. A *Didakhé*-ben újrafogalmazott tisztasági előírásokon túl nyilvánvalóan a helyi, átlátható méretű közösség ítélete a döntő: a Trident előtti vagy utáni, katolikus vagy protestáns dogmatikától függetlenül a szentség vételének, az előzetes vagy utólagos megszentelődésnek a kibékülés, megbékélés látható jeleivel kell járnia – a haragtartó, az ellenségeskedő nem kockáztathatja meg, hogy a közösség szemében a szentségre méltatlannak, azt tisztátalanná tevőnek minősüljön.

A körmendi válság egyik izgalmas kérdése az, miért éppen 1517-ben váltották ki a mezővárosiak több évtizedes sérelmei és panaszai a patrónus beavatkozását. A polgárok és az ágotonos barátok viszonya hol elmergesedett, hol enyhült, tettelegesség változott dorgálással, de a konfliktus nem mozdult – a megfelelő jogkörök hiánya miatt nem is mozdulhatott – ki a holtpontról. Tekintve, hogy az ágotonosok hanyagsága súlyosan veszélyeztette a közösség békéjét, anyagi jólétét és lelki üdvét, a patrónusnak kellett beavatkoznia – nemcsak a körmendiek kérésére, hanem valószínűleg részben személyes vallásos meggyőződéséből, részben alattvalói üdvössége iránti tudatos felelősségéből is. A beavatkozás mint szimbolikus cselekedet ugyanakkor megerősítette a konventtel kapcsolatos patrónusi jogait és a mezővárosban élvezett földesúri tekintélyét is. Azt a lehetőséget, hogy az Erdődyek részéről reprezentációs és presztízsszemponatok is szerepet játszottak, a történet utójátéka kérdőjelezi meg: a földesúr érdeklődését, erkölcsi és anyagi támogatá-

sának hiányát érezve a ferencesek 1524-ben elhagyták a romos épületet. A földesúrnak és a mezővárosnak a reformban és a perben megtapasztalható érdekközössége és együttműködése törekenynek bizonyult, és pár év múltán fölbomlott.

6. A nyomozás lassan a végéhez közeledik, s Miss Marple barátai már sejtik, hogy az utolsó oldalakon találják meg a választ a miértekre, ahol minden részlet a helyére, s egyben az egész, szorgos detektív munkával összerakott történet tágabb összefüggésbe kerül. Ami jelen esetben a körmendi kolostorreform viszonya a reformációhoz, a „kényszer vagy választás?” kérdése. Itt már nemcsak a Christie-, hanem a BUKSZ-olvasók is révbe érnek, hiszen az 1995-ös Szakály Ferenc-kötet (*Mezőváros és reformáció*), valamint annak „tisztelteköre” (BUKSZ, 1997. nyár) szolgál kiindulópontul a patrónus és a közösség késő középkori viszonyát, szereposztását érintő megállapítások elhelyezéséhez a hazai reformáció horizontján. A kulcsszó vagy közös nevező a „laicizálódás”, míg szondaként a papválasztásra vonatkozó adatok kínálkoznak. Ha korábban távoli analógiának minősítettem az Oláh Miklós korabeli egyházlátogatásokat, itt a reformáció évszázadára kiterjedő adatfelvételben meg kell engedni használatát, hisz nem találni a körmendi jegyzőkönyvhöz időben, térben, típusban közelebb reprezentatív irat-anyagot. Erdélyi Gabriella hasonló következtetésekre jut, mint ugyanezen forrás alapján korábban Péter Katalin. A hitválasztás folyamatában a közösségek viszonylagos önállóságát és a földesúri befolyás korlátozott voltát (a patrónus közömbösségét) szűri le az összehasonlításból.

A módszer próbája az eredmény, s a *Kolostorperben* megfogalmazott eredmények magukért beszélnek. A konvergencia jegyében hitelesítik egymást, s együtt az alkalmazott történet-szi metodikát. A *Bevezetésben* fölsorolt módszerek eredményes alkalmazásának több példáját is említettem, a velük való visszaélésnek nyomát nem találtam, de olykor az volt a benyomásom, hogy nélkülük ugyanarra a

következtetésre lehetett volna eljutni, mint velük. Ilyen érzésem főleg a pszichohistória kapcsán volt (62. old., talán csak az Asimov-olvasmányok tömege miatt), meg a történetek elemzésének módszertani bevezetésénél (107–111. old.), ahol a szerző is tisztában van vele, hogy a régi jogászok sokszor ugyanazt a tapasztalatot fogalmazták meg más terminológiával, más elméleti háttér előtt, mint társadalomtudós kortársaink.

Komoly önmérsékletre vall, ahogy Erdélyi Gabriella nem aknázik ki olyan helyzetkomikum szintű poénokat, mint az ágostonosok 1517-es botránya Körmenten, vagy ugyanezen rendnek egy másik, sokakat megbotrántoztató tagjára ugyanekkor Wittenbergben. Az azonos évszám bárkit sok téves következtetésre, fantáziálásra indíthatna, amitől józansága, ízlése szerencsére megóvta a szerzőt.

A monográfián nem sok technikai, formai kifogásolnivaló akad. A belső hivatkozások nem mindig stimmelnek ugyan, a hivatkozott címek rövidítése olykor következtelen, s ezek a varratok, „sebek” tanulságosan figyelmeztetnek a mű keletkezésének fázisaira (disszertáció – tanulmányok – könyv). Rövidítésjegyzék nincs, általában az első hivatkozás alkalmából a jegyzetben olvasható a rövidítést földolgozó teljes leírás. Ez a formailag korrekt eljárás messze nem olvasóbarát (hisz nemcsak újságot lehet hátulról kezdve olvasni!). Sokáig tanakodtam, vajon a sűrűn visszatérő „Visitationes Canonicae” nem a jó öreg Vojtech Buckóra mutat-e (*Reformné hnutie...* Bratislava, 1939; ugyanez a kötet majd a szövegkiadásban is szolgál tréfával!). Könyvtározás nélkül napokba telt, mire a 153. oldal 104. lábjegyzetébe eldugott információ igazolta e merész sejtést. Az irodalomjegyzék mechanikus ábécérendet követ, így a szerzők nem mindig a vezetéknevükhöz illő pozícióba jutnak: a weimari Lutherkiadás például a D-hez, Peter Blicke ráadásul figyelmetlenség folytán (vagy a szellemi rokonság révén?) Péter Katalin mellé szegődik. A megfogalmazás ritka igényessége, választékosága és több regisztert is alkalmazó változatossága mellett kirívóan hat néhány előbeszédet idéző nyelvi alak.

7. A nyomozás mérlege: vér nélkül, néhány karcollással megúsztuk (szerzeteshullákról nem is beszélve), s nem egy, de két olvasmánnyal letünk gazdagabbak. Korábban már egyenként fölemlegetett erényei mellett a könyv legfontosabb hozadékát azok az odavetettnek ható, töredékesen kifejtett, ezért sokszor vitára ingerlő ötletek jelentik (a generációk közötti féltékenységről, a *devotio moderna* szerzetesi recepciójáról stb.), amelyek eredeti nézőpontjuk vagy provokatív megfogalmazásuk folytán hasznos impulzusokat jelenthetnek a Szakályról szóló tiszteltkör óta is folyamatosan zajló hazai reformáció-történeti diskurzusnak.

Erdélyi Gabriella – Carlo Ginzburgra is hivatkozva – a detektív és a történész munkája közötti analógia tudatában fogott bele a munkába. Az olvasót viszont ennél mélyebben érinti egy másik, a detektívregény és a történeti narrativa közötti analógia. A rossz krimik olvasójaként szerzett bőséges tapasztalat birtokában tanultam meg megkülönböztetni a különféle csavarmenetek metaforájával élve a jobb és bal menetes cselekményszöveget. Az előbbiben, a rossz olvasmányban minden a várakozás szerint alakul, a triviális fordulatok előre kiszámíthatók, a végkifejlet megjósolható. A bal menetes művekben viszont a cselekmény sohasem arra kanyarodik, amerre tehetetlensége folytán magától lódulna, a kézenfekvő megoldások visszajukra fordulnak, folyamatos az izgalom és a meglepetés. A *Kolostorper* – szigorúan ebben az értelemben – igazi bal kézről való történészi munka.

A cselekmény fordulatossága már-már gyanakvásra készítet, rossz előérzetet kelt: vajon mi történik végül az elbeszélés főszereplőjével, a körmendi jegyzőkönyvvel? Kiesik a vonatablakon? Elhagyott szerelmünk bőröndjében felejtődik? Az *Album Oltardium* sorsára jut? Egy esernyő nyelvébe rejtve hamvad el? Nyugalom, a kézirat nem ég el! A jegyzőkönyvből vett minden idézet kényelmesen ellenőrizhető, a monográfia minden állítása szembeesíthető a vatikáni forrásnak immár igényes kiadásban hozzáférhető szövegével (*The Register of a Convent Controversy [1517–1518]. Pope*

Leo X, Cardinal Bakócz, the Augustinians, and the observant Franciscans in contest. A körmendi kolostorper jegyzőkönyve [1517–1518]. X. Leó pápa, Bakócz bíboros, az ágostonosok és az obszerváns ferencesek vitája. Pázmány Péter Katolikus Egyetem – MTA Történettudományi Intézete, Bp.–Róma, 2006. [Collectanea Vaticana Hungariae II. 1; História Könyvtár, Okmánytárak 3.]. Erdélyi a szövegkiadás bevezetőjében nagyobb figyelmet szentel a kódex elején található periratoknak, mint a monográfiában, szerencsésen egészítve ki a tanúkihallgatásra koncentrált korábbi elemzést. A jegyzőkönyv közreadásával Erdélyi Gabriella könnyen megragadható esélyt kínált minden kollégájának, olvasójának saját elemzési módszereik kipróbálására, ötleteik, eltérő véleményük megfogalmazására, s egyben föladata a leckét „igylősz-te” hozzáállású kritikusaiknak.

■ CSEPREGI ZOLTÁN

Előd Nemerckényi: Latin Classics in Medieval Hungary

ELEVENTH CENTURY

University of Debrecen, Debrecen – CEU, Budapest, 2004. 273 old., \$ 44,95 (CEU Medievalia vol. 6. – Studia ad philologiam classicam pertinentia quae in aedibus Universitatis Debrecenensis rediguntur. Vol. 14. Eds.: László Havas – Imre Tegyei)

Hasonló témájú monografikus kiadvány magyar szerző tollából idegen nyelven nem jelent még meg, igaz, jócskán támaszkodhatott hasonló témájú korábbi tanulmányokra. Nemerckényi művét nyugodtan kezdhetné volna egy idézettel Mezey Lászlótól, aki némiképpen iránymutatón helyezte el könyve, a *Deákosság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlatja* (Akadémiai, Bp., 1979) bevezetőjének lezárásaként ezt a mondatot: „Hungáriát Európa segítségével jobban megérteni.” „Pannóniából Hungáriát István király alkotott” – folytathatjuk Mezeyvel, eszkö-

ze a latin nyelv és irodalom meghonosítása volt egyházi és világi területen egyaránt. Nemerckényi rendkívül szerényen fogalmazza meg műve célját: bizonyítani, hogy a latin klasszikusok nagyobb hatással voltak a magyar irodalmi élet kialakulására, mint azt eddig a tudományos közélet vélelmezte. Könyve – a Közép-Európa Egyetem Középkori Tanszékén sikeresen megvédett disszertációjának (2004) nyomtatott változata – egy többéves, már tucatnyi hazai és idegen nyelvű publikációt eredményező kutatás lezárása.

A szerzőt kezdettől fogva foglalkoztató négy témakör alkotja a mű tartópilléreit. Bemutatja, hogyan használta Bonipert pécsi püspök (†1042) Priscianust, elemzi a Szent Istvánnak tulajdonított *Intelmeket* (*Admonitiones*), Szt. Gellért csanádi püspök *Elmélkedését* (*Deliberatio*) és a pannonhalmi könyvtári katalógust. Első pillantásra hiányérzetünk támadhat, hiszen a felsorolásból hiányoznak a törvények, valamint a magyar szentek legendáinak időben legkorábbi csoportja, az ügyesen elhelyezett utalások azonban ezek fontosabb vonatkozó helyeivel is megismertetik az olvasót. Nemerckényi önfegyelme e téren egyébként teljesen helyénvaló, hiszen munkájának mind időben, mind a korábbi könyvtárnyi terjedelmű irodalom feldolgozásában kénytelen volt határt szabni. A kötetet így is 761 lábjegyzet és 85 oldalnyi forrás- és irodalomjegyzék teszi a téma – különösen külföldön – hasznos és sokáig nehezen pótolható kézikönyvévé. (Közbevetőleg: a lábjegyzetek hatalmas mennyiségű hivatkozásában az olvasót valamiképpen orientálni kellett volna; ebben az „odazúdított” formában ugyanis kezelhetetlenek.)

A célratörő szerkesztés jegyében Nemerckényi már a bevezetőben definiálja a „klasszikus” fogalmát: a pogány klasszikus ókor irodalmi értékű szerzőire szűkíti, elhatárolva őket a posztklasszikus középkoriaktól, köztük például éppen Priscianustól is. Priscianus vagy éppen Sevillai Izidor is csak annyiban, illetőleg éppen azért érdekli, mert a klasszikus ismeretek legjelentősebb áthagyományozói közé tartoztak. A négy téma egybekapcsolása szerinte is esetleges – a sors

szeszélye is közrejátszott abban, hogy ezekhez maradtak fenn források –, együttes tárgyalásuk mégis a klasszikusok továbbélését gyümölcsözően bemutató kontextust eredményez.

A szerző munkamódszerét már rögtön az első fejezetben, Bonipert pécsi püspök levelének értelmezése kapcsán megismerhetjük: Bonipert egy Priscianus által írott latin nyelvtant, grammatikát, esetleg retorikai tankönyvet kér Fulbert chartres-i püspöktől (†1028), akinek a magyar művelődéstörténetben még a későbbi századokban is jut szerep. Nem tudni, hogy a kézirat megérkezett-e a korabeli Magyarországra, s ha igen, milyen körben, milyen célra használták. Még szerencse, hogy a *Pozsonyi évkönyvek* megemlíti Bonipert halálának évét, valamint utóda, Mór pécsi püspökké tételének tényét. Félrevezető, hogy Nemerckényi nem veti el az évkönyvek feltételezett bencés szerzőségének szívósan élő legendáját (25. old.), de ez a probléma nem is tartozik munkája szorosabban vett témájához. Ugyanakkor mindent megtudunk tőle a korabeli iskolarendszeréről, a nyelvtani-retorikai tankönyvek szintjeiről és oktatási hasznosításáról, s nem utolsósorban magáról Priscianusról. Nemerckényi még a fennmaradt korabeli kéziratokat is számba veszi. Ez első pillantásra feleslegesnek tűnhet, ám a könyvben később egy Terentius-kézirat kapcsán megmutatja, hogy a filológusi pedantéria, a még oly reménytelennek tűnő kéziratári búvárokodások is új kéziratokra, művekre, kulturális hatásokra s nem várt összefüggésekre irányíthatják rá a hazai és nemzetközi medievisztika figyelmét. Alapos és körültekintő módszerének persze ugyanaz a hátránya, mint az előnye: a latin források bőséges idézésével világítja meg az összefüggéseket, ami bizony a latinul nem értőnek igen hamar a kedvét szegheti.

Az *Intelmek* mindig is kiemelkedő helyet foglalt el a magyar kultúrtörténetben, mégis megkülönböztetett figyelem tárgya lett – különböző okoknál fogva – az 1930–1940-es években. Majdnem fél évszázadnak kellett eltelnie, hogy az *Intelmeket* a király halálának évfordulója, majd a millenniumi, illetve milleniumi ünnepségek ismét előtérbe helyezték: új

fordításai jelentek meg németül, angolul és olaszul, és érdemi klasszika-filológiai tanulmányok sora kutatta forrásait. Az *Intelmekek* sajnálatosan a háttérben maradt a reprezentatív *Európa közepe 1000 körül* kiállításon, vélhetően azért, mert a klasszikus irodalmi hagyományok továbbéléséről szóló részét nem magyar kutatók írták, s mert nem egykorúak legkorábbi fennmaradt kézíratai. E tény annál is sajnálatosabb, mivel az *Intelmekek* páratlan irodalomtörténeti jelentőségét mutatja, hogy évszázadokon keresztül radikálisan megváltozott nyelvi, irodalmi, politikai és jogi környezetben is megkerülhetetlen szöveg maradt. Ez az aspektusa a legkevésbé ismert a külföldi szakirodalomban, amire az olasz fordítást elkészítő Dag Tessore bevezető tanulmányából (Róma, 2001) is következtethetünk.

A mű pontos forrásait – a számtalan bibliai hivatkozáson túl – a maguk teljességében máig nem azonosították, annál az egyszerű oknál fogva, hogy a középkori összeállító szó szerint néhány szónál, kifejezésnél többet egyetlen műből sem idézett. Szuverén alkotó módjára többféle helyről – például klasszikus, késő antik és korabeli olvasmányaiból – kölcsönözte a királytűkrök műfajának megfelelő gondolatok lejegyzéséhez szükséges latin szóincset és fordulatokat. Ez az alkotásmód ismét egy jól képzett, iskolázott, külföldről betelepült egyházi személy szerzősége mellett szól (Bonipert külföldi származása is vitán felül áll). Ezt jelzik a klasszikus fordulatok, reminiscenciák is, mindenképp Sallustius *Catalina összeesküvéséből* és a *Jugurtha háborújából*. Általában a klasszikus ókori latinság fordulatait használja, így például az „életet lemorzsolni/*aetatem conterere*” kifejezés legközelebb a XV. századi humanizmus idején (1495) fordul elő a hazai latinságban, miként a „csatákat lecsendesít/*componere proelia*” is sallustiusi kölcsönzésnek (ott: „bellum compositum”, *Jugurtha*, 97,3) látszik. Havas László és Nemerkenyi Előd az utóbbi években rendkívül sokat tett azért, hogy gyarapodjék az *Intelmekek* egyes kifejezései klasszikus párhuzamainak – úgy látszik – kimeríthetetlen gyűjteménye. Anélkül, hogy elvetnének Havas

László javaslatát, Florus használatának, illetve ismeretének a lehetőségét, úgy érezzük: az *Intelmekek* klasszikus párhuzamainak meghatározó alapját a sallustiusi írások, a *Catilina* és a *Jugurtha* alkotják.

Míg a szó szerinti, pontosan azonosítható citátumok mind a Bibliából származnak, a klasszikus latinság kétségkívül jelenlétét olyan gondolati és nyelvi kölcsönzések alkotják, amelyeket nem lehet egyértelműen, minden kétséget kizáróan egyetlen szerzőhöz vagy műhöz kötni. Az újabb azonosítások kézzelfoghatóvá teszik a modern kori olvasó számára azt a tágabb nyelvi környezetet, amelyben magától értetődő természetességgel mozgott az *Intelmekek* szerzője. Ide sorolnánk a felmerült Florus-, Livius-, Vergilius-, Horatius- és Cicero-helyeket. Bizonyos szavak és kifejezések együttes előfordulása valóban jelzésértékű és figyelemre méltó, az iskolázottság és olvasottság biztos jele, még ha nem igazolható is, hogy egy-egy szókapcsolat, jelzős szerkezet szükségszerűen annak a szerzőnek és műnek a hatására mutat, akinél ráleltünk. Csak ebben a tágabb összefüggésben nem alaptalan például Valerius Maximus klasszikus művére (*Dic-ta*) utalni, ahol egyetlen mondatban együtt találjuk a *defendere* és *dividere* igét, vagy a *deliciae* és *hebetari* szót.

Emlékeztetünk arra, amit többek között Walter Ullmann is hangsúlyozott (*The Bible and Principle of Government in the Middle Ages*. In: *La Bibbia nel Medio Evo*. [Settimane di studio vol. 10.] Spoleto, 1963. 181–227. old.), hogy a biblikus környezetbe átkerülő kifejezések minden másnál hatásosabban maguk is egy római jogi szemléletet közvetítettek a középkornak. Amennyiben egyes kifejezések a klasszikus latinságban és a Bibliában egyaránt előfordulnak, a közvetítő nyilván az utóbbi lehetett. Ullmann felfogását szépen példázza az *Intelmekek*ben a „detrimentum patiatu” (1Kor 3,15; 2Kor 7,9), az „augmentum capere” (Prov 4,9 és 2Mak 9,11) vagy éppen az antik organikus államszemlélet ismeretére idézett „custodire oculorum pupilas” (Péld 7,2). Az Ullmann által fel-sorolt politikai kifejezések egy része – „utilitas, obedire, potestas” stb. – elő

is fordul az *Intelmekek*ben. Mindez fontos tanulással szolgálhat a szerzőnek a klasszikus antikvitásról alkotott értéktételeteről, hiszen egy szinte kikapintható bibliai szűrőn keresztül közli az általa jól ismert késő antik nyelvi és történelmi tényanyagot a frissen megtértekkel; úgy használja a klasszikus latint, hogy egyetlen szó szerinti idézet sem azonosítható benne. Innen már csak egy lépés annak megállapítása, hogy főleg retorikai vonatkozásokban a liturgia nyelve is sok „klasszikus” fordulattal gazdagította a középkori latinitást, aminek részletes elemzését Christine Mohrmannak köszönhetjük. Sajnálatos, hogy Nemerkenyi nem tudta hasznosítani Szovák Kornélnak időközben a *Bollók János Emlékkönyvben* (Typotex, Bp., 2004) megjelent tanulmányát az *Intelmekek* kézírati hagyományáról és szövegkritikai tanulságairól.

Furcsa ellentmondás, hogy viszont Gellért legjelentősebb műve, az *Elmélkedés a három fiú himnuszáról* (*Deliberatio supra hymnum trium puerorum*) című Szentírás-magyarázat Magyarországon teljesen ismeretlen. Sőt a fennmaradt dedikálásból kikövetkeztethetően – és Nemerkenyi érveivel összhangban – igen hamar egy délnémet (bajor, talán freisingi) Isegrinus nevű egyházi emberhez került. Nemerkenyi részletesen bemutatja a *Deliberatio* egyetlen fennmaradt másolati kéziratát a XI. század második feléből (München, Bayerische Staatsbibliothek Clm. 6211), amely valószínűleg Ellenhard freisingi püspök (1053–1078) könyvtárában maradtott fenn. A szerény kézírati hagyomány persze következhet a mű meditatív műfajából is. Miként Madas Edit is írja, nem véletlen, hogy nem-igen akadt közönsége a korabeli királyságban: „elvont teológiai fejtegetéseit nem a hazai klérus számára írta: a frissen alapított magyar egyház sem ösztönzője, sem befogadója nem volt a *Deliberationak*.” (Madas Edit: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2002. 31. old.) Épp ezért meggyőző Nemerkenyi gondolatmenete, hogy művében Gellért a zárán-dokútján az országon áthaladó verdu-ni Róbert apát nevét őrizhette meg.

Róbert apát azon kevesek közé tartozott, akivel lehetősége nyílt magasabb szintű teológiai beszélgetésekre. Érdekes a mű egy kései olvasójának, Johannes Grünwalder freisingi püspöknek (1392–1452) a bemutatása is, aki – egyébként meglehetősen érdektelen – glosszákkal adta tanujelét humanista érdeklődésének (a glosszák egy másik, korai rétege még a XI. századi korrektorkézétől származik).

Gellért hazai jó hírét, s egyébként európai reputációját is a prédikációinak köszönhetette. Nem maradtak fenn, noha a XIII. században még Itáliában közkezen forogtak, sőt egy XIV. századi legendáriumból kikövetkeztethetően a Felső-Rajna vidékén is használták kéziratait. Az egyházmegye napi liturgikus életét szolgáló prédikációkban egyébként sem kereshetnénk klasszikus hatásokat, még ha stílusuk Madas Edit véleménye szerint is igényesebb és retorikusabb, mint a *Deliberatió*é.

A munka meghatározó részét alkotó *Deliberatio*-fejezet a közvetett és közvetlen klasszikus kölcsönzések és reminiscenciák gazdag tárháza. Értékeli a *Deliberatio* szövegkiadásait és szakirodalmát. Joggal emeli ki, hogy fordításai csak az utóbbi években jelentek meg, szemelvényesen románul 1984-ben, majd első teljes magyar fordítása 1999-ben. Ahhoz képest, hogy Gellért személyével, a róla íródott legendák datálásával mennyit foglalkoztak, meglepően szerény érdeklődés nyilvánult meg a *Deliberatio* iránt. Külföldi ismertségét is leginkább annak köszönheti, hogy Gabriel Silagi egy kisebb monográfiát szentelt neki, valamint megjelentette – bár azóta számos ponton kritizált – szövegkiadását a legrangosabbnak tekintett közép-latin forráskiadási sorozatban a Brepols kiadónál.

A Gellért művét illető alapvető szempontjait Nemerkényi már tisztázta a kutatástörténet áttekintésében (FONS, 2003. 1. szám, 18–19. old.): „a középlatin filológia szempontjai szerinti kutatás egy új iránya lehet annak módszeres vizsgálata, hogy milyen szerepet játszanak a *Deliberatió*-ban az antik pogány szerzők és a hét szabad művészet, azaz annak a kérdésnek a felülvizsgálata, hogy való-

ban az úgynevezett antidialektikus iskola képviselője volt-e? [...] továbbá, hogy a *Deliberatió*-ban előforduló idézeteken túlmenően mennyiben hatottak Szent Gellért nyelvére a latin klasszikusok.” Nem kerüli meg a legkényesebb problémákat sem, amelyek Gellérttel kapcsolatban felvetődtek: Gellért (és nem mellékesen: a müncheni kézirat másolója) görög nyelvi ismereteinek mélységét, műveltségének és képzettségének megítélését (külön részletezve a „képzelt közönség” retorikai fogásának alkalmazását), ambivalens vélekedését a világi képzésről, a Gellért bencés voltával kapcsolatos kétségeket, viszonyát a korabeli eretnekségekhez, a korabeli magyar társadalmi valósághoz épp-úgy, mint Izidor kézikönyvének meghatározó szerepét az antik *quadrivium*-ra vonatkozó ismeretek átörökítésében, vagy az Aba és Péter királyok vetélkedésének megítéléséről napjainkban folyó vitát.

Külön is megemlítjük a müncheni Terentius-kéziratra (Bayerische Staatsbibliothek, Clm. 14420) tett szerencsés utalását, amely elénk állítja azt az észak-itáliai kéziratípust, amelyet Gellért is használhatott. Végül is Gellért átlagosan (vagy annál éppen egy kicsit jobban?) képzett és olvasott nyugat-európai klerikus, aki csak a korabeli Magyarországon tűnhetett kora egyik kiemelkedő szerzőjének (*top literate*). Ugyanakkor – figyelmeztet Nemerkényi – Gellért műve szinte minden szempontból, helyesírásában, szóhasználatában, gyakori stílusváltásaival meglehetősen vázlatosan maradt ránk, amin javított, csiszolt volna, ha jut rá ideje. Prédikációnak eredeti szóhasználata és európai elterjedtsége persze kétségkívül bizonyítja irodalmi vénáját, s mégiscsak azt sugallja, hogy Gellért magyarországi tartózkodására és irodalmi tevékenységére (még ha iskoláit értelemszerűen nem itt végezte is) joggal lehetünk büszkéek. Az *Intelme*k mellett valóban neki köszönhetjük – Silagi szavaival – a legelső magyar földön született és ránk maradt irodalmi alkotást. Talán nem alaptalannul gondoljuk, hogy a Gellért-filológiában e kutatásoknak még lesz folytatásuk.

A magyar művelődéstörténet párat-

lan emléke a pannonhalmi könyvtárjegyzék, amely a pannonhalmi rendi levéltárban maradt fenn egy keltezetlen, de tartalmi jegyek alapján I. László uralkodásának utolsó éveire, az 1093–1095 közti évekre datálható birtokösszeírásban. Az egyházi birtokok és javak összeírása a VIII. század óta nem számított rendkívülinek Nyugat-Európában. E leltárak ugyanúgy felsorolták a birtokokat és épületeket, a munkaerőt, a szolgáltatásokat és bevételt biztosító jogokat, mint az értékes textileket és nemesfém tárgyakat. A szándék többféle lehetett: mindenekelőtt a felsorolt javakra biztosította és fenntartotta a Mindenható, s közelebbről az illető egyházi intézmény jogát, háborús időkben csökkenthette a szétszóródás és pusztulás mértékét, békeidőben – s I. László király uralmának vége is ilyennek tekinthető – a vagyoni biztonság megszilárdítását szolgálhatta.

A pannonhalmi könyvtár-leltárban szereplő tételeiből a kutatásnak egyetlenegyét sem sikerült kapcsolatba hoznia ma meglévő kéziratokkal. Az inventárium egyes tételeinek azonosítását Mezey László, s különösen Csapodi Csaba, végül Nemerkényi Előd tanulmányainak köszönhetően mára lezártnak tekinthetjük. A könyvtár nagyságát illetően Csapodi helyesen utal arra, hogy a művek száma jelentősen meghaladhatta a kötetekét. A 831. évi St. Riquier-i könyvtárjegyzék például gondosan megkülönbözteti a műveket (*libri*) a kötetektől (*codices*). A 850 és 860 között készült, s 880 körül kiegészített St. Galleni katalógus 264 kódexe 395 művet, a St. Riquier-i katalógus 256 kézírata 500 címet tartalmazott. A művek számát tehát nyugodtan megnövelhetjük a kötetek számának a harmadával.

Érdekes egybevetni a pannonhalmi listát egy 900 körül a Nyugat-Dunántúlon is működő passauai térítőpüspök, Madalwin könyvtárával. A 903. évből fennmaradt 56 tételes lista olyan alapkönyvtárat őrzött meg, amelynek néhány jellemző tétele – a liturgikus könyvek mellett – a pannonhalmi listában is előfordul, így Sedulius műve vagy Szent Márton életrajza. Madalwinéhoz képest a pannonhalmi gyűjtemény hiányérze-

tet ébreszt, mivel glosszázott, jogi vagy grammatikai tételeit hiába keresnénk a XI. századi magyar gyűjteményben. Jelképesnek is tekinthető azonban, hogy a magyarországi keresztény állam első évszázadának vége felé Pannonhalmán egy jellegében és méreteiben hasonló könyvtár fejlődött ki, mint amelynek létrejöttét a magyar honfoglalás 900 körül megakasztotta. A külföldről jött egyházi személyiségeknek lehetett kisebb gyűjteményük, de éppen Szt. Gellért írja egy egyébként elveszett homiliáriumának utószavában, hogy „szinte teljesen a könyvek támasza nélkül a pogányok közé, Pannóniának a bese nyók határaival érintkező végeire püspöknek állított engem az ország királya, a legkeresztényibb István...” (Madas: *Középkori prédikációirodalomunk*, 22. old.)

A pannonhalmi könyvgyűjtemény Csapodi Csaba egybevetette az egykori kolostori könyvtárak (Blau-beuern, Füssen, St. Lambrecht, Wessobrunn) anyagával. A pannonhalmi könyvek döntő többsége – Fulgentius és Amalarius kivételével – azokban is megtalálható. A könyvek száma sem sokkal múlja felül a pannonhalmi. Ha valami szembevetendő, az a klasszikus, a jogi, teológiai, történeti, a glosszairódalom gazdagabb választéka a német könyvanyagban, noha általában ott is csak egyet-egyet birtokoltak belőlük. Ami azonban Pannonhalmát az említett apátságoktól megkülönbözteti, az Szt. Márton monostorának magyarországi jelentősége. Pannonhalma nem egy az apátságok közül, hanem az ország első és legjelentősebb intézménye, valószínűleg a legnagyobb korai adományokkal rendelkező monostor, s mint ilyen Nyugat-Európa legjelentősebb művelődési központjainak szerepét volt hivatva betölteni Magyarországon. Innen nézve a könyvtár fennmaradt összeírása bizony szerénynek mondható. Akkor is, ha a magyarországi könyvlista nem liturgikus könyvei mind klasszikusak a maguk nemében – az utóbbi kétszáz év könyvtárjegyzékeinek visszatérő tételei –, s a későbbi nagy híru könyvtár jó alapvetésről tanúskodik.

A pannonhalmi összeírás azt mutatja, hogy a keresztény Európához

csatlakozott Magyarországon az ókori, késő ókori és kora középkori irodalom recepciója egyszerre, összevontan, a Karoling-renaisszánsz olvasatában és az egyházi intézmények közvetítésével történt meg. Kétségbevonhatatlanul tanúsítja, mivel gyarapodott az ország, amikor feltárta kapuit a latin deákság és Európa előtt. A keresztívatkozásokra Nemerkenyi könyvének egyes fejezetei között – kivételesen – akkor is szükség lett volna, ha maga a mű nem antik „klasszikus”, hanem csak „egyszerű” közvetítő, hiszen éppen ez mutatja a gyűjtemények és a szerzők közötti kölcsönhatásokat. Ilyen például Paschasius Radbertus *De corpore et sanguine Domini* című műve, melyet egyébként Szt. Gellért is használt szerzőként, mint ahogy valószínűleg Amalarius *Liber officialis*-át is.

Végezetül a klasszikus irodalom átadásának egy hiátusára is utalunk. A modern olvasó számára nem kevésbé lényeges a római klasszikusok, az antik történeti irodalom ismeretének, recepciójának kérdése. Az első középeurópai krónikák megszületése – akár a cseh Kozma (Cosmas), akár a lengyel Gallus Anonymus műve – elképzelhetetlen a klasszikus latin minták követése és felhasználása nélkül. Kozmának ez olyan jól sikerült, hogy kiegészítésekkel az 1300-as évekig az övé volt az elfogadott cseh történeti mű. A pannonhalmi könyvjegyzékben nincsenek történetírók, de a történeti tárgyú irodalom olyan klasszikusát, mint Lucanus, már tartalmazta. A fennmaradt későbbi kéziratok közül joggal hivatkozhatunk a zágrábi káptalani könyvtár XIII. századi kéziratára, köztük Eutropius históriájára, vagy a Vitéz János gyűjteményből származó és ma Bécsben őrzött, XII. századi gyűjteményes kötetre (Jordanes: *Gethica, Dares Phrygius, Historia Appollonii Tyrii*). A történeti feljegyzéstől és „évkönyvtől” ugyanis a krónikát (többek között) a szerkezet és a keret, a klasszikus és részben kortárs mintaképek tudatos követése különbözteti meg, mint amilyenek a magyar Anonymus számára köztudottan a Trója-regények és a Nagy Sándor-történetek voltak. Az antik és késő antik művelődés és írásbeliség csúcstermékének legalább részleges recepció-

ja alapvető feltétele volt vagy lett volna a nyugat-európai színvonalon álló önálló történetírás megszületésének, melynek nyomai sajnos még a legkorábban Salamon-kori, legkésőbbben Kálmán-kori krónikatöredékekben is csak nehezen ismerhetők fel.

Jól tudjuk, hogy Lucanus az egyetlen szerző, akinek XI. századi hazai ismerete, nyilván erőltetett és túlzott módon felmerült. Nevezetesen ott, ahol a magyar krónika dühöngő németekre, a „furor Teutonicus”-ra utal, Lucanus közvetlen hatását feltételezi (167. old.). Ám tudjuk, hogy a lombard városok és a német császár vetelkedése egy kevésbé fontos, de érdekes mellékterméke éppen a „furor Teutonicus” kifejezés feleledése Észak-Itáliában. Korábban Anonymus kapcsán is rögtön Lucanusra gondoltak, s a pannonhalmi XI. század végi könyvtárösszeírás Lucanus-kötetére. A történeti események azonban jó okot adtak az itáliaiaknak arra, hogy a németeket ezzel az „antik” jelzővel Lucanus különösebb olvasgatása nélkül is felékesítsék. Nem véletlenül a XII. század közepétől, különösen a 1160-as évektől szaporodnak meg az említések, hála Barbarossa Frigyes hadmozdulatainak, nevezetesen Milánó elpusztításának. A németek viselt dolgaira egyetlen példát idézek csak: 1155-ben Frigyes annyira felmérgeztette a veronai átjáró lezárása, hogy 200 polgárnak vágta le az orrát és ajkát (W. Giese: *Rex Ruffe, furoris Teutonici decor! Kaiser Friedrich Barbarossas Kriegsführung in Italien, eine Wiederauferstehung des furor teutonicus?* In: Uta Lindgren, Karl Schnith, Jakob Seibert [Hrsg.]: *Sine ira et studio. Militärhistorische Studien zur Erinnerung an Hans Schmidt*. Michael Verlag, Laßleben, 2001. 41–50. old.).

Végezetül megjegyezzük, hogy egy módszertani bevezető keretében össze lehetett volna foglalni a módszert, ami a fennmaradt kéziratok, könyvtári katalógusok és irodalmi hivatkozások elemzéséből rekonstruálja a klasszikusok ismeretét. Jelen műben a szerző célkitűzéseinek megfelelően az utóbbi két kategória emlékei jutottak szóhoz. A kézirat-töredék-kutatás relatív kudarcra ellenére is meg-

érdemlne egy hosszabb bekezdést, hiszen először tett kísérletet a teljesen elveszett XI–XII. századi (közte persze akár régebben másolt!) hazai könyvanyag töredékeinek felkutatására. Meglehet, a töredékek többségének hazai provenienciája nem igazolható, de közép-európai kötődésük annál többször.

Az olvasó joggal érezheti, hogy Nermékényi műve mintha csak egy kilátótorony tetejére vezetné, megmutatja a kilátást és az irányt a nyugati latin kultúra és művelődés csúcsai felé, Chartres-tól Rómáig. Persze még sok minden ködbe vész, s a körpanoráma élménye sem adatik meg. De legalább feltűntek szilárd viszonyítási pontok.

██████████ VESZPRÉMY LÁSZLÓ

G. B. Kerferd: A szofista mozgalom

Fordította: Molnár Gábor. *Osiris, Budapest, 2003. 232 old., 2800 Ft*

A szofistákkal kapcsolatban a legelső kérdés az, beszélhetünk-e egyáltalán a szofista mozgalomról mint *egységes irányzatról*? Létezett-e az i. e. V. században olyan szellemi áramlat, melynek alapján közös nevezőre hozhatók Athénban a kor legkiválóbb gondolkodói? Valóban filozófusok voltak, vagy másféle elnevezéssel kellene illetnünk őket? Hisz még közülük a legnagyobb, Prótágorasz is így beszél önmagáról Platón dialógusában: „Az én oktatásom a magánügyek intézésében, valamint a közügyekben akarja növendékeimet járatosá tenni: arra tanítom tehát őket, miképpen irányíthatják legjobban a háztartásuk ügyeit, illetve miképpen tehetnek szert az államban a legnagyobb befolyásra mint gyakorlati férfiak és mint szónokok.” (Platón: *Prótágorasz*. 318E–319A) Nyilvánvaló, hogy a Prótágorasz által felsorolt tevékenységek egyikét sem lehet filozófiának, de még a filozófiához közel állónak sem tekinteni, viszont mivel Platón adja Prótágorasz szájába, hitelessége erősen kétes. Hiszen még Prótágo-

rasz könyveinek Diogenész Laertiosz által megőrzött jegyzékében is sokkal komolyabb, elméletibb címeket olvashatunk – *A tudományokról* (vagy talán: *A matematikáról*), *Az erényekről*, *A dolgok eredeti állapotáról*, *A Hádészban levő dolgokról* stb. –, és akkor még nem is említettük Prótágorasz két legfontosabb művét *Az istenekről* és az *Igazság* (vagy: *Kataballontesz logoi*) címmel.

Sokan aztán úgy gondolják, hogy a szofisztikának nincs is jellegzetes gondolatrendszere, az ide sorolt filozófusok nézetei annyira eltérőek és eredetiek, hogy egy *közös struktúra* kimutatása lehetetlen. Platón (*A szofista* 232B) szerint például minden szofista egyetlen közös vonása az, hogy *antilogikosz*, azaz az egyik logoszt szembeállítja a másikkal. Platón ugyanis helyesen hívja fel a figyelmet arra, hogy a jelenségvilágról vallott szofista felfogás elkerülhetetlen velejárója az antilogika: „és tudod, hogy akik ellentmondó okoskodásokkal (*logoi antilogikoi*) foglalkoznak, leginkább ők hiszik végül, hogy a legbölcsebbek lettek, és csak ők jutottak el arra a belátásra, miszerint egyetlen tény és egyetlen érv sem egészséges és nem is szilárd, hanem minden értelmetlenül kavarog föl és alá, akár az Euriposz (vize az árapályal), és semennyi ideig sem marad vesztes sehol.” (Platón: *Phaidón*. 90B–C) – írja. Kerferd egy egész, *Dialektika, logika és erisztika* című fejezetet szentel az antilogika tárgyalásának.

Platón szerint a jelenségvilágot ingatag és változó jellege teszi alkalmazatlanná arra, hogy a tudás tárgya legyen, hiszen a tudásnak szükségképpen szilárdnak és változatlanoknak kell lennie, ennek viszont feltétele, hogy a tárgyai is azok legyenek. Ha hinni lehet Platónnak, a szofisták ezzel *ellentétes* utat jártak be: ha a jelenségvilág szüntelenül változik, ha semmi sem állandó, akkor semmiről sem létezhet biztos tudás, mindennel kapcsolatban legalább két (egymással ellentétes) *logosz* állítható, és ez pedig az antilogika.

Kerferd úgy véli, akadnak a szofistáknak egyéb *közös* vonásaik is, például az, hogy nem elsősorban a természet, hanem a *társadalmi és politikai élet jelenségei* iránt érdeklődnek.

Ez még akkor is igaz, ha Prótágorasznak és Gorgiasznak igen újszerű gondolatokkal sikerült gazdagítania az ismeretelmélet, a lételmélet, sőt a nyelvfilozófia területét is. Számukra ugyanis a fizikáról, a metafizikáról szóló tudás nem végcél, hanem a még magasabb szintű tudás, az emberről és a társadalomról szóló tudományok megalapozására szolgál, amelynek csúcán a polisz, a városállam tudománya áll. Ez utóbbi ugyan *tekhné*, hiszen gyakorlati ismereteket is igényel, mégis elsősorban bölcsesség és erény: *politiké szophia* és *politiké areté*. Ez egyáltalán nem idegen Platón gondolkodásától: az *Allamban* például világosan leírja, hogy csak a dialektikában és metafizikában megszerzett tudás, majd hosszú évek gyakorlati tapasztalata után foglalkozhat valaki a polisz tudományával, azaz politikával.

Mindegyik szofistára jellemző továbbá, hogy sokat utazott (többen követként álltak egy-egy állam szolgálatában, mivel egyikük sem volt athéni állampolgár), sok poliszt, számtalan szokást, különféle államberendezkedést ismertek meg, ebből fakadt erős relativizmusuk is. Számukra semmi sem volt állandó, semmi sem volt „szent”, ebben rejlett hihetetlen erejük és meghökkentő eredetiségük egyik titka. Vajon ezért gyűlölték és szerették őket oly hevesen a kortársak, sőt talán még az értetlen és elfogult utókor is?

Kétségtelen, hogy relativizmusukat az athéni politikai élet *válsága* is táplálta. A korabeli értelmiségnek a peloponnészoszi háborút, a partícipatív demokrácia krízisét és az egymás után kirobbanó oligarchapuccsokat is fel kellett elméletileg dolgoznia. Ez a probléma ténylegesen is összekötötte gondolkodásukat, az egymástól látzólag annyira távol álló filozófiai rendszereket egyetlen közös motívum köré rendezte: ez pedig a fennálló államrendhez, a törvényhez fűződő kritikai viszony, amely végül a híres *phiszisz* vagy *nomosz* vitában öltött testet. Kerferd találó idézetet hoz a vitáról Arisztotelésztől (142. old.): „Egy elterjedt *toposz* a természet és a törvény szempontjai segítségével kényszeríti az embereket ellentmondásos pozícióba. Ezzel él Kalliklész a Gor-

giaszban, de a *regiek* mind érvényesnek tekintették, szerintük ugyanis a természet és a törvény egymás ellentétei, és az igazságosság szép dolog a törvény szerint, a természet szerint viszont nem. Aki a természet alapján érvelt, annak a törvény álláspontjáról kell megfelelnünk, míg a törvényre hivatkozókkal szemben a természet alapján érvelünk. Ellenfelünk így mindkét esetben paradoxonokra fog ugyanis bonyolódni. Ezek szerint az emberek szerint az igazság a természet oldalán van, a törvény viszont csak az emberek többségének a vélekedését fejezi ki.” (*Szofisztikus cáfolatok*. 173a7–18).

A természetet és a konvenció viszonya azonban nem egyszerűen vitamódszer kérdése, hanem szélesebb értelemben vett filozófiai probléma: Lükophrón, Hippiasz és Antiphón például a természeti rendet helyezi a konvencionális és esetleges emberi jog fölé. Mások, mint például Prodikosz, nem állítják egymással szembe a természetet és a törvényt: a civilizáció földhöz és földműveléshez kötődő fejlődése összekapcsolja a kultuszt és a kultúrát, a *nomoszt* és a *phüsziszt*.

Ha pedig a törvény – mint Lükophrón szerint – szerződés, akkor a társadalom is lehet egy társadalmi szerződés jellegű aktus eredménye. Az ily módon létrejött törvény persze nem képes jókká és igazságszeretőkké tenni az embereket. A természet ugyanis nem polgárokat, hanem pusztán egyéneket, individuumokat hoz létre, polgárokká az emberek épp az említett társadalmi szerződés által válnak. Ebből következik viszont, hogy Lükophrón szerint az emberek között természettől fogva nincs semmi különbség (!): „Igazság szerint semmiben sem különbözik az előkelő származású ember az alacsony sorból származótól.” (DK 83 4)

Hippiasz ellenkező megfontolásokból jut hasonló következtetésekre. Az íratlan törvények minden államban érvényesek, és nem szeghetők meg büntetés nélkül. Minthogy mindenütt érvényesek, megkövetelik az emberek közötti egyenlőséget (ez az alapja az embertársaink iránti rokonszólásból fakadó *szolidaritás* nála megszülető gondolatának is, amelyet

majd a sztoikusok fejtenek ki bővebben). Mivel az igazságosság a *phüszis*nek való engedelmeskedés, az igazságos államberendezkedés egyenlőségen alapul, s ez a demokrácia.

Ha a természet parancsát kell követnünk, akkor persze az ennek ellentmondó törvény – mint Antiphón mondja – az ember boldogságát fenyegető eszköz, amelynek parancsait tanúk előtt be kell tartani, de egyébként a természeti törvényt kell követni (DK 87 B 44).

Thraszümakhosz viszont már erre sem lát esélyt. Szókratésszal vitázva (Platón: *Allam*. I. könyv) azt igyekszik bizonyítani, hogy a törvény a hatalomgyakorlás eszköze, így aztán soha nem semleges, hanem mindig is politikai pártérdeket szolgál, a hatalmasok érdekét. Így válik a törvény követése igazságtalansággá, viszont – a Platón nyomán elterjedt közvélekedés dacára! – Thraszümakhosz egy percig sem kívánja igazolni az erősebb hatalmát. Talán ő az első megfogalmazója politika és erkölcs összeegyeztethetlenségének, nagy vitája is tulajdonképpen erről folyik Szókratésszal. Ha viszont a politika erkölcsstelen, az erkölcs a magánélet területére húzódik vissza, sőt az egyén belső világába, a lelkiismeretébe.

A szofisták ugyanakkor gyakran rámutattak az emberi törvények viszonylagosságára. Mihelyt erre rádöbben, a bölcs átérzi magára maradottságát és bizonytalanságát, ebből fakad létérzésének tragikumuma is: „Bámulatosan könnyen kárhoztatható az élet, kedvesem: nincs benne semmi különleges, semmi nagyszerű vagy magasztos; dolgai kisszerűek, erőtlenek, ideig-óráig tartanak, és végtelen szomorúság járja át őket.” (Antiphón. DK 87 B 51. In: Steiger Kornél [szerk.]: *A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény*. Atlantisz, Bp., 1993. 66. old.)

Megkülönböztetett figyelmet érdemel Prótagorasz, már csak az úgynevezett „homo mensura tétel” lenyűgöző talányossága miatt is. Ebben az oly sokat vitatott és elemzett töredékben minden szónak többféle értelmezése lehetséges „A legvitatottabb kérdés, hogy pontosan milyen természetű és ontológiai státuszú dolgoknak mértéke is az ember” (109. old.), de nem egyértelmű a

khémata (dolog) vagy az *anthroposz* (ember) jelentése sem. A legtöbb bajt mégis a *metron* (mérték) okozza: vajon igaza volt-e a szofistáktól időben távol élő Sextusnak, amikor a *metron*t kritériumként, a szkeptikus filozófia kulcskifejezéseként értelmezte? A *metron* azonban nem egyszerűen mérték, de nem is a Sextus-féle kritérium, hiszen a kritérium egyértelműen ismeretelméleti kategória, a *metron*-nak viszont lételméleti vonatkozásai is vannak. Ahogy Platón rendkívül pontosan megfogalmazza: „minden egyes dolog olyan énnekem, amilyenek énnekem látszik, s teneked viszont olyan, amilyenek teneked látszik.” (Platón: *Theaitétosz* 152A6–9)

Aztán ott van Prótagorasz másik elhíresült tétele, mely szerint ő arra törekszik, hogy a gyengébb érvet erősebbé tegye (Arisztotelész: *Rétorika*. II. 24, 1402a23). Vajon jól gondolta-e Arisztotelész Prótagorasz után majd száz évvel később, hogy Prótagorasz méltán háborította fel az embereket”, hiszen hazugságra tanította őket, amely „nem lehetséges más tudományban, csak a rétorikában és a szofisztikában”? Kerferd joggal kérdezi: „Hogyan nevezhetjük az egyik erkölcsi észleletet vagy erkölcsi ítéletet kifejező *logoszt* a másiknál magasabb rendűnek? Vajon *mint igazság* nem egyenrangú-e minden igazság?” (128. old.) Meglehet, bár nem kívánatos, hogy minden igaz állítást egyenlő értékűnek tekintsünk, már csak azért sem, mert ez megfosztaná a szofistát attól a lehetőségtől, hogy másokénál magasabb rendű bölcseségre tartson igényt. De a prótagorasz-i töredék sem feltétlenül zárja ki az ilyen különbségtételt: „Mert én kijelentem, hogy valóban úgy igaz, ahogy megírtam: ki-ki közülünk mértéke a létezőknek és a nem létezőknek; csak-hogy számtalan tekintetben különbözik egyik a másiktól, éppen azért, mert az egyik embernek is, a másiknak is más-más létezik és jelenik meg. [...] sőt éppen azt nevezem bölcsnek, aki bármelyikünket – akinek számára rossz dolgok jelennek meg és léteznek – megváltoztat, és eléri, hogy jó dolgok jelenjenek meg és létezzenek a számára.” (Platón: *Theaitétosz*. 166D skk, DK 80 A 21a). Vagyis a *homo mensura* tétel nem kiküszöbölő, ha-

nem szubjektív értékelésekre alapozza az értékmozzanokat.

A Gorgiaszról szóló antik tudósítások is meglepően gazdag irodalmi, filozófiai, retorikai, politika- és irodalomelméleti tevékenységre utalnak, sőt Platón egyik dialógusa is az ő nevével viseli. Filozófiai főművének, a *Természetről, avagy a nemlétezőről* szóló könyvének alap gondolata Sextus Empiricus szerint: „Semmi sem létezik – ha létezik is valami, az megismerhetetlen az ember számára –, ha megismerhető is, kifejezhetetlen és más ember számára közölhetetlen.” (DK 82 B 3 – *A szofista filozófia*. 29. old.). A tételt és az érvelést pszeudo-Arisztotelész is megőrizte: „Azt mondja, nem létezik semmi, ha pedig létezik és meg is ismerhető, mégsem közölhető másokkal.” (Uo. 137. old.). Ennek a hármastételnek viszont igen nagy filozófiatörténeti jelentősége van. Ahogy a szkeptikus Sextus meg is jegyezte: „E nehézségek miatt, amelyeket Gorgiasz fölvet, az igazság kritériuma elenyészik. Hiszen annak, ami sem nem létezik, sem nem ismerhető meg, sem pedig ismerete mással nem közölhető, semmiféle kritériuma nincs.” (Uo. 34. old.) A két idézet alapján egyértelmű, hogy Gorgiaszt méltán tekinthették előfutárunknak az ismeretelméleti igazságkritériumot elvető szkeptikus filozófusok egészen napjainkig.

Hippiasz a legsokoldalúbb és talán a legérdekesebb szofista mind között. Képes volt előzetes felkészülés nélkül szinte bármiről folyékonyan beszélni, értett a csillagászathoz, az aritmetikához és a geometriához, s valószínűleg neki köszönhetjük az olümpiai győztesek helyi feljegyzéseken alapuló névsorát is. Minden valószínűség szerint kulcsszerepe volt a görög történelem kronológiájának felállításában. És ez még nem minden! Úgy tűnik, Hippiasz egyedülálló tudományos érdeklődésének köszönhetjük a történeti tudományok megalapítását is: vagyis ő írt először filozófiatörténet-ről, vallástörténetről, sőt még a geometria történetéről is. És persze írt epikus költeményeket, tragédiákat és ditirambusokat, mi több, jártas volt a festészetben, a szobrászatban, sőt a zenében is.

Hippiasszal ellentétben Kritiaszról, a „szarnokról”, Platón nagybátyjáról

főként történeti munkákban (Xenophón: *Hellénika*, Arisztotelész: *Az athéni állam*) rengeteget olvashatunk. Elborzasztó történeteket, hogy a „harmincak” egyikeként milyen dicsőtelen szerepet játszott Athén életében, hogy személyes felelősség terhelte Thérámenész, továbbá ezernél is több polgártársa proskribálásáért és haláláért, s hogy méltán bűnhődött gonoszságáért, amikor a visszatérő demokraták elbarátaival együtt lemészárolták az Athén melletti csataterén. Sokan gondolják úgy, hogy Kritiasznak nincs helye a filozófusok között. Én viszont Kerferddel együtt úgy vélem, nagy hiba volna kihagyni őt a szofisták közül. Élet és mű elválaszthatatlan egymástól a „Kritiasz-jelenségben”, s ha Kritiasz nem is foglalkozott természetfilozófiával, metafizikával és ismeretelmélettel, mint Prótagorasz vagy Gorgiasz, annál többet köszönhetünk neki társadalomfilozófiai és politikaelméleti vonatkozásban. Ő írt először „állam-életrajzokat” verses és prózai formában (néhány töredék meg is maradt belőlük), s lévén maga is kiváló szónok, a politikai szónoklattan tudományáról is. Bár vitatott, hogy a *Sziszüphosz* drámát ő írta-e (Wilamowitz egyértelműen neki tulajdonítja), a benne megfogalmazott gondolatok már az ókorban elhíresedtek: „Vagy vedd azokat, akik kijelentették: a halhatatlan istenekről szóló hiedelmet teljes egészében bölcs férfiak találták ki államérdekből, hogy a vallással kényszerítsék rá kötelességükre azokat, akiket az ész erre nem képes rávenni” – írja Cicero (*Az istenek természetéről*. I 37.118, DK 84 B 5).

Bármekkora volt is a szofisták újításai – elég csak a *nomosz/phüszisz* problémára gondolnunk, az emberek közötti egyenlőség első megfogalmazására, a társadalmi szerződés elméletére vagy a hatalom és erő viszonyának fessegetésére –, a szofista mozgalom vereséget szenvedett a filozófia történetében. Vereségük több mint jelképes. „Magányos farkasként” vállalkoztak az élet és a gondolkodás megreformálására, pedig a magányos farkasok ideje már akkor is lejárt. Megjelentek az intézményszerű felsőoktatás csirái: a platóni Akadémia, Iszokratész rétoriskolája, majd Arisz-

totelész Lükéionja, hogy aztán átadják helyüket a hellenizmus iskolákra tagolódo képzési rendszerének. Az iskolák és intézmények pedig nem hagynak teret – mint azóta sem – azoknak, akik egyéni utakat bejárva, iskoláktól független megoldásokat kerestek. Az i. e. IV. századra a szofisták, a magányos vándorfilozófusok, az első modern értelemben vett értelmiségiek eltűntek, mert elfogyott körülötük a levegő.

Velük kapcsolatban még a doxográfiai beszámolók is szinte teljesen hiányoznak. Kerferd szerint főleg azért, mert – a mesterének, Platónnak értékítéletét tovább örökítő – Arisztotelész nem tekintette őket igazi gondolkodóknak, ezért aztán kimaradtak Arisztotelész iskolájának a korábbi filozófusok műveit áttekintő műveiből, amelyek pedig a későbbi szerzők legfőbb forrását jelentették. „A doxográfiai hagyományból való teljes kimaradásuk, a gondolataikat és tanításukat talmi fecsegésnek tartó platonikus és arisztotelianus nézettel párosulva, azt eredményezte, hogy a hellenisztikus tudomány szinte egyáltalán nem vett tudomást róluk, és még fennmaradt műveiket sem olvasták.” (50. old.)

A XX. század modern filozófiai irányzatainak kellett ösök, előzmények után kutatva ismét rátalálniuk a szofisták gondolatainak zsenialitására, eredetiségére. Ahogy Kerferd írja: „A szofisták által megfogalmazott és tárgyalt problémák modernsége valóban megdöbbentő. A következő felsorolás, remélem, magáért beszél majd. Először is, itt vannak az észlelés- és ismeretelmélet filozófiai problémái: milyen mértékben tekinthető az érzéki észlelés tévedhetetlennek, illetve felülbíráhatatlannak, és milyen problémák adódnak ebből. Az igazság természete, mindenekelőtt a látszat és a valóság kapcsolata. A nyelv, a gondolkodás és a valóság közötti összefüggések. Aztán a tudás-szociológia, melynek a tanulmányozására az ösztönöz, hogy sok mindentől, amit korábban biztosan tudni véltünk, egyszerre kiderül, hogy társadalmilag, sőt etnikailag meghatározott [...] Az istenekről szereshető tudás kérdése [...] A társadalmi élet elméleti és gyakor-

lati problémái, mindenekelőtt a demokráciáé, amely arra az elvre épül, hogy – legalábbis némely tekintetben – minden ember egyenlő, vagy legalábbis annak kellene lennie. Mi az igazságosság? A nevelés természete és célja, a tanítók társadalmi szerepe. Annak a tételnek a megrázó következményei, hogy az erény tanítható [...] Végül két dolog, amely valamennyi eddig említett kérdés mélyén ott lappangott: annak szüntelen kutatása, hogy hogyan lehet *anélkül* elfogadni a relativizmust – legyen szó akár erkölcsi, akár ismeretelméleti, akár egyéb fajta relativizmusról –, hogy együtt mindent a szubjektívizmusra redukálnánk...” (10–11. old)

Kerferd könyvének külön érdekessége, hogy Szókratészt is a szofisták közé sorolja, noha a hagyományos filozófiatörténet – Platón nyomán – élesen szembeállítja Szókratészt a szofista mozgalommal. Kerferd meggyőzően mutatja ki, mennyire egyoldalú is ez a szemlélet. Hiszen „maga Platón is az V. század világában élő embernek ábrázolja Szókratészt, aki buzgón részt vesz a kor vitáiban olyan ellenfelekkel, mint a kor legnagyobb szofistái, Prótagorasz, Gorgiasz, Prodikosz és Hippiasz. Sőt azt is bízást elmondhatjuk, hogy Platón elégedetlen volt Szókratész érveivel, mert azok szerinte nem cáfolták kielégítően az ellenfelek érveit, ezért aztán saját feladatának tekintette, hogy – a valóság új, teljesebb leírását adva – sikeresen meg tudjon felelni nekik.” (74. old.)

Kerferd könyve a tradicionális alapművek közé tartozik, a tudományos munkához és a tanításhoz egyaránt nélkülözhetetlen. Nem véletlen, hogy egyetemi tankönyv lett belőle, akár csak az úgynevezett Kirk–Ravenből (G. S. Kirk, J. Raven, M. Schofield: *A preszókratikus filozófusok*. Atlantisz, Bp., 1998), a Taylorból (A. E. Taylor: *Platón*. Osiris, Bp., 1997) vagy Ross iskolateremtő Arisztotelész-monográfiájából (Sir David Ross: *Arisztotelész*. Osiris, Bp., 1996). Magán viseli megírása korának, az 1980-as éveknek minden jellegzetességét: enyhén szkeptikus és analitikus jellegű, és az úgynevezett *linguistic turn* szellemében kellőképpen nyelvfilozófiai beállítottságú is. Már az is csoda, hogy a szofisták

szerteágazó és szinte nyomon követhetetlen tevékenységét hogyan sikerült egyetlen, viszonylag rövid kötetben összefoglalnia, és szinte hiánytalanul áttekinenie. Ez valószínűleg a fejezetek találó és nagyvonalú címeinek is köszönhető, mely fejezetek közül a *Nyelvelmélet* és a *Szofista relativizmus* talán a legsikerültebb, a méltán híres politikafilozófiai töredékek viszont árnyaltabb elemzésre tarthatnának igényt – talán a könyv terjedelme szabott határt a részletesebb kifejtésnek.

Kerferd mindenesetre igazságot szolgáltat több ezer év múltán a szofista mozgalomnak, még ha nem minden tekintetben is: „Már csak egyvalami van hátra: hogy elismerjük, a szofisták teljesítménye minden jel szerint csöppet sem értéktelenebb és jelentéktelenebb a periklészi kor többi alkotásánál. Jelentősek voltak mind önmagukban, mind a filozófia történetében [...] Remélem, ez az áttekintés is tett valamit annak elismeréséért, hogy a fenti állítás legalább fő vonalaiban helytálló.” (217. old.)

Ezen túl is. Kerferd munkája hézagpótló és fontos összefoglalás, nincs olyan szempont, amely elkerülné a figyelmét, és hitelesen rajzolja meg a nagy szofista gondolkodók alakját. Ugyanakkor könyve egyszerűen nem eléggé érdekes. Talán mert Magyarországon kissé elkészt a „szofista mozgalom” rehabilitációjának szándékával? Több mint tíz éve megjelent már Steiger fent idézett szöveggyűjteménye a szofistákról, s azóta Platón Prótagorasz-, illetve Gorgiasz-szövegeket tartalmazó diálogusai is napvilágot láttak új feldolgozásban (*Theaitétosz*, *Gorgiasz* az Atlantisz Kiadó sorozatában). Mario Untersteiner könyve a szofistákról hasonlíthatatlanul mélyebb Kerferdénél (*I sofisti*. Torino, 1949; angol fordítása: *The Sophists*. Oxford, 1954), G. Romeyer Dherbey műve (G. Romeyer Dherbey: *Les Sophistes*. [Que sais-je?] Presses Universitaires de France, Paris, 1989) pedig izgalmasabb. Kerferd kötetének lefordítása mellett mégis komoly érvek szólnak, hiszen áttekinthető, világos stílusú összefoglaló munka, jól tanulható és tanítható. De lezártnak lát egy csomó kérdést, és megoldottnak egy

csomó problémát, ami nem az, egy szóval kissé valóban tankönyvízű, s egykor újszerűnek ható megállapításai ma már korántsem revelatívak. Egyszerűen részei a tudományos közgondolkodásnak. És ez nem is kevés.

■ GELENCZEY-MIHÁLTZ ALIRÁN

Pierre Duhem: A jelenségek megőrzése

ÉRTEKEZÉS A FIZIKAELEMÉLET
FOGALMÁRÓL PLATÓNTÓL GALILEIIG

*Kairosz, Budapest, 2005. 276 old.,
3200 Ft*

Nem szoktuk száz évvel ezelőtt élt tudománytörténészek és -filozófusok műveit forgatni – hacsak nem éppen az életrajzukat írjuk. A tudománytörténet az elmúlt száz évben rengeteg új forrást tárt fel, a korábban már ismereteket is más módszerekkel elemezzük, a tudománymetodológiában pedig annyi minden változott, hogy a régi szerzők állításai többnyire csak a historiográfiában számítanak relevánsnak. Mi újat mondhat nekünk mégis az a Pierre Duhem (1861–1916), aki magát elsősorban elméleti fizikusnak tekintette, még ha több ezer oldalt publikált is a két fenti diszciplínában?

A Duhem munkái közül elsőként most magyarul megjelent *A jelenségek megőrzése* egy olyan kérdés premodern történetével foglalkozik, amely ma még inkább parázs viták forrása, mint megírása idején volt. Szociológusok, tudományfilozófusok és gyakorló természettudósok (köztük nem egy Nobel-díjas) folytatnak változó színvonalú, a személyeskedéstől sem mentes vitát arról, amit hagyományosan realizmus–instrumentalizmus problémának nevezünk. A két álláspont a fizikai – vagy tágabban: a természettudományos – elméletek státusával kapcsolatban fogalmazódik meg: reálisan léteznek-e azok a fogalmak, amelyekkel a tudomány a tapasztalati valóságot meg kívánja ragadni, vagy csupán hasznos, de önálló létezés nélküli eszközök, amelyekkel jól lehet számolni, s így az érzé-

kelhető világ eseményeit előre jelezni. Valóban vannak-e vírusok, rádióhullámok, részecskék, erők és bolygópályák, egyszóval a fizikakönyvekből jól ismert azon „létezők”, amelyekhez nincs közvetlen érzékszervi hozzáférésünk, vagy csak jó fogódzók, a valóság megragadására alkalmas találgatások ezek. A realisták szerint a megfigyelhető tények jól tájékoztatnak a nem megfigyelhetőkről, és a tudományos elméleteket a nem megfigyelhető világ jó leírásának lehet tekinteni, tehát F erők és ellipszis alakú bolygópályák igenis vannak. Az instrumentalisták szerint azonban az ilyen fogalmak mindössze a számítások leegyszerűsítésére és a predikciók megtételére szolgáló hasznos eszközök, olyanformán, mint amikor egy testről mint tömegpontról beszélünk, vagy amikor sűrűlódás nélküli világban számítunk ki mozgásokat: senki nem gondolja komolyan, hogy tömegpontszerű testek és sűrűlódásmentes világok valóban léteznek. (A vita egy kortárs fejezetéhez lásd Steven Weinberg és Steven Shapin cikkeit a Jay A. Labinger és Harry Collins szerkesztette *The One Culture: A Conversation About Science* című kötetben [The University of Chicago Press, Chicago, 2001]).

Mindkét álláspont mellett szólnak meggyőző érvek. A realisták szerint az, hogy fizikai elméleteink igen jól egyesíthetők (mint például a XIX. század végén a termodinamika és a statisztikus mechanika egyenletei), arra utal, hogy a részecskék nem csupán kényelmes számítási eszközök, hanem a világ igaz leírásához tartoznak. Továbbá a nem megfigyelhető dolgokra vonatkozó elméleteink sokszor vezetnek helyes predikciókhoz a megfigyelhető eseményeket illetően: az, hogy a részecskékből álló anyagnak hevítés-kor valóban nő a térfogata, azt jelzi a realisták számára, hogy a részecskék valóban léteznek, és melegítésre nő a mozgási energiájuk. Végül pedig – szól az érvelés – sokszor sikerül a fizikának olyan, korábban nem ismert, váratlan jelenséget előre jelezni, amely csak a későbbiekben válik megfigyelhetővé: Einstein elméletéből az következik, hogy a fény – a newtoni gravitációelméletből következő mértéknél erősebben – elhajlik a Nap közelében,

de ezt csak évekkel a relativitáselmélet megjelenése után figyelték meg.

Az instrumentalisták sem maradnak adósak a válasszal. Azzal érvelnek, hogy az elméletek egyesítése inkább a tudósok módszereiről, kényelemszeretetről mond el valamit, nem az igazságról. A sikeres előrejelzések pedig csak azért tűnnek olyan meggyőzőnek, mert mindig arra emlékezünk, ami igazolódott; a tudomány történetében nem volt több igaz predikció, mint amennyi hamis, és minden sikerhez kudarcok és kísérletek ezrei kapcsolódnak. A magyarázatok nem az érzékelhető jelenségek mögötti rejtett okokat tárják fel, hanem csak egyszerűen megmutatják, hogyan lehet egyenletekkel leírni a jelenségeket – például a nyomásváltozást – más megfigyelhető jelenségek alapján. Végül pedig – szól egy érv, amelyet Duhem is rendszeresen hangoztat – pusztán logikai szempontból egyáltalán nem helytálló azt gondolni, hogy egy hipotézist verifikálna, véglegesen igazolna, ha a belőle levont következtetések „beválnak”, megegyeznek a valósággal. Helytelen premisszákból is vonhatók le helyes következtetések, az elmélet egyes következményeinek egyezése a tapasztalattal semmit nem mond az elmélet helyességéről. Kiváló hidak épültek, és állnak ma is a Newton előtti, arisztotelészi fizika alapján, mégsem szeretnénk ebből annak helyességére következtetni. Ugyanarról a tapasztalati valóságról több, egymással versengő fizikai elmélet konstruálható, az empiria alul-determinálja az elméleteinket.

Az instrumentalista filozófusok gyakran hivatkoznak Duhem egy fontos tételére, amelynek jelentősen kiterjesztett változata 1953 óta Duhem–Quine-tézisként ismeretes, de amelyet ebben a formában Duhem már feltehetően fel sem ismerne mint sajátját. Az eredeti tétel szerint a fizikában (különösen az elméleti fizikában) soha nem tudunk egyetlen hipotézist szembesíteni a valósággal, és a szembesítés alapján ítélni a helyessége felől, mert elméleteink nem egyenként állnak a tapasztalat ítélőszéke elé, mindig csak elméletek egy csoportját tudjuk tesztelni. Ha egy elméletlalmaz következményét egy kísérlettel szembesítjük, és a tapaszt-

alat nincs összhangban azzal, amit az elmélet alapján vártunk, csak annyit mondhatunk, hogy valahol hiba van a rendszerben, pusztán logikai alapon nem állapíthatjuk meg, hogy pontosan hol. Nem létezik a rivális elméletek közt egyszer és mindenkorra döntő *experimentum crucis* (döntő kísérlet), különben is, a fizikai elméletek nem párokból járnak, soha nem zárhatjuk ki további lehetséges elméletek létezését. (Gyakran elfelejtik hozzátenni, hogy Duhem azért úgy gondolja, a fizikus gyakran mégiscsak dönt arról, hogy melyik elméletet kell elvetni, vagy egy elméletlalmaznak mely összetevőit kell lecserélni, ebben azonban nem a szigorú logika vezet, hanem józan esze és kutatási tapasztalata. Duhem, a gyakorló fizikus tehát fontos szerepet tulajdonít a kutató kompetenciájának, még ha pontosan tudja is, hogy az egyes fizikusok más-más pontokon fogják helyesnek tartani az elmélet módosítását.)

Duhem bizonyos fókig instrumentalista és holista a természettudományt illetően (hogy miért nem teljesen az, arról majd később). Egyfelől úgy véli, hogy több rivális elmélet is összhangba hozható a megfigyelhető valósággal, az elméletek pedig nem igazak vagy hamisak, hanem vagy „megfelelők”, vagy „nem megfelelők”. Másfelől pedig azt tartja, hogy a fizika – szemben a szétszedhető gépekkel és óraművekkel, melyeknek egyes alkatrészei a jobb működés érdekében kicserélhetők – valójában olyan, mint az emberi szervezet: egyetlen kiválasztott részletét sem lehet úgy működtetni, hogy közben ne hoznánk működésbe más, igen távoli részeit is. Ha valami elromlik a rendszer (az organizmus) működésében, a fizikus (az orvos) nem szedheti szét az elméletrendszer (a beteget), nem szigetelheti el és veheti ki az egyetlen hibás részt, meg kell próbálnia az egészet rendbe rakni (meggyógyítani). Ha Duhem előre látta volna az orvostudomány XX. századi, cseppet sem holista fejlődését, valószínűleg más analógiát választ. (Duhem tudományelméleti elképzeléseiről jó áttekintést ad az írásából szerkesztett *The Aim and Structure of Physical Theory* című kötet [Princeton University

Press, Princeton, 1954], továbbá Roger Ariew: *The Duhem Thesis. The British Journal for the Philosophy of Science*, 1984. 313–325. old.).

Mindez még csak pusztán elmélet, ha meggyőzően hangzik is, de vajon valóban előfordul-e a tudományban, hogy egymással össze nem egyeztethető elméletek egyaránt jól írják le a valóságot, azaz empirikus tartalmuk azonos? Duhemnek mint tudományfilozófusnak és módszertankutatónak a komolyságát az adja, hogy kétszerelesen is tudja, mit beszél. Gyakorló fizikusként (doktori disszertációját termodinamikából és alkalmazott matematikából írta, majd a hidrodinamika, az akusztika, az elektromosság, a mágnesség és a fizikai kémia témájában publikált könyveket) közvetlen tapasztalata volt arról, hogyan is működik a modern tudomány, hogyan választ a természettudós rivális elméletek közt, és a kísérletekben hogyan teszteli saját elméletét. Tudománytörténészként (*Le Système du monde* [1909–1916] című, tízkötetes kozmológia-történet, a reneszánsz mechanikát tárgyaló *Études sur Léonard de Vinci* [1906–1913], *A jelenségek megőrzése* és több tudománytörténeti áttekintés szerzőjeként) pedig azt is látta, hogyan történt mindez a múltban.

A jelenségek megőrzése, amelyben – mint Duhem életművében általában – szorosan összefonódik tudománytörténet és tudományfilozófia, felfogható Duhem tudományelméleti nézeteinek történeti alátámasztásaként. Tárgya a történelmen átvélő, az ókortól Galileiig dokumentálható realista-instrumentalista vita. A kérdés kétezer éven át, Platóntól Galileiig adott: vajon a csillagászati elméletek, a bolygómozgások megragadását célzó körök és éggömbök, ep ciklusok, deferensek, excenter pályák és homocentrikus szférák a valóságban is léteznek-e, vagy csak számítási eszközök? Amikor kozmológiai leírást adunk a világegyetemről, és felvázoljuk, hogyan viszonyul egymáshoz a Föld, a Nap, a bolygók és az állócsillagok pozíciója, vajon azt állítjuk-e, hogy az égitestek valóban így vannak a világban (és a Föld vagy a Nap van az univerzum középpontjában), vagy csak felállítunk egy modellt, amelynek segítségével megfele-

lően jósolhatóvá válnak az égi mozgások? Mi az elméletek feladata – a szabad szemmel vagy távcsővel megfigyelt *jelenségek megőrzése*, kezelhetővé tétele valamiféle elmélettel, vagy pedig a világ igazi szerkezetének megragadása? A történelem folyamán Duhem szerint jól megkülönböztethető a két tábor. Függetlenül attól, hogy melyik égitestet helyezik az univerzum középpontjába, függetlenül attól, hogy koncentrikus gömbökként vagy több tucat égi kör egymásba ágyazott struktúrájaként jelenítik meg az égi világot, két – a különféle modellek tradícióit keresztbe szelő – hagyomány azonosítható: instrumentalista álláspontra helyezkedik és az „asztronómus módszerét” követi Platon, Ptolemaiosz, Proklosz, Szent Tamás, Peurbach, Regiomontanus (és általában a bécsi csillagászok) és a XIV–XVI. században a párizsi egyetem; a csillagászati modelleket reális létezőknek tekinti, és a „fizikus útját” járja Arisztotelész, Szmürnai Theón, Thabit ibn Qurra, Averroës és általában az arab természetfilozófusok, a páduai csillagászok, és valamennyire Kopernikusz, Giordano Bruno és Kepler is, hogy aztán a Galilei-per után hosszú időre a realista álláspont diadalmaskodjék.

Jól megkülönböztethető a két álláspont egyetlen sorsfordító könyvben: Kopernikusz főműve a realista értelmezés felé hajlik, míg a könyv anonim előszavát szerző Osiander talán meghamisítja a mester álláspontját, amikor számítási segédeszközként mutatja be a napközpontú rendszert, de instrumentalizmusával védhetőbb formára hozza az új elméletet. Duhem nem rejti véka alá ellenszenvét a realista állásponttal szemben: „egy csillagászati elmélet alapjait képező feltételezések nem válnak bizonyított igazsággá csupán azáltal, hogy a belőlük levonható következtetések megegyeznek a megfigyelés adataival” (99. old.); „bizonyos hipotézisek valóságos volta nem bizonyítható azáltal, hogy a jelenségek megegyeznek-e velük vagy sem, mivel egyáltalán nem bizonyított, hogy más hipotézisek nem képesek megmagyarázni ugyanazokat a jelenségeket” (217. old.); „Averroës filozófus követői [...] macskul ragaszkodnak ahhoz, hogy a

csillagászati hipotéziseiket valóságként tüntessék fel, ami megengedhetetlen” (124. old.). Rokonszenve Szent Tamásé, aki azt írja: „A csillagászok által elképzelt feltételezések nem szükségszerűen igazak. Bár e feltételezések segítségével, úgy tűnik, képesek vagyunk megőrizni a jelenségeket, mégsem kell azt állítanunk, hogy igazak, mert lehetséges, hogy a csillagok általunk megfigyelt mozgása más módszerrel is leírható, amely módszer egyelőre ismeretlen előttünk.” (97. old.) Duhem tudományelméleti álláspontja és tudománytörténeti következtetései összhangban állnak, a kérdés itt is, ott is az, hogy ha különböző elméletek empirikusan ekvivalensek lehetnek, „ha a jelenségek megőrizhetők több különböző, egyenletes körmozgás-kombináció segítségével is, akkor mi alapján választunk az asztronómusok követeléseit teljesítő [magyarul: követelményeit kielégítő] hipotézisek között?” (22. old.)

A Galilei pere valójában a realizmus-instrumentalizmus vita durva eldöntése. Aki Galileit a tudomány szabad fejlődését korlátozó egyház áldozatának tartotta, bizonyára megrökönyödik azon, hogy Duhemnél éppen ellenkezőleg, a rossz oldalon áll. Galilei nem fogadja el az egyház által felkínált és a korábbi, Duhem által ünnepelet szerzőkhöz igazodó instrumentalista megoldást, amely szerint a napközpontú rendszer kiváló számítási segédeszköz, amely alkalmas a *jelenségek megőrzésére*, de nem kell feltétlenül a fizikai világ valódi állapota leírásának gondolni. Ragaszkodik a kopernikuszi elmélet realista értelmezéséhez, ami a tudománymódszertan és a logika szempontjából helytelen. Nemcsak az empirikus bizonyítékokat illetően volt problematikus Galilei értelmezése, hanem az addigi, arisztotelészi fizika alapelveinek is ellentmondott, és egyelőre nem kínált olyan sikeres rivális fizikai modellt, amelyben a Föld mozgása értelmezhető lett volna. És ha elfogadjuk is Galilei bizonyítását a ptolemaioszi modell helytelenségéről, abból még semmi nem következik az ő modelljének igazságára nézve, hiszen az nem egyszerűen és kizárólagosan a ptolemaioszi ellentéte – tehát nem dönthet köztük *experimentum crucis* (255. old.). Miután Galilei visszautasítja VIII. Or-

bán békéltető instrumentalizmusát, a pápa „Galilei konok realizmusával szemben szabadjára engedte a Szent Inkvizíció rendíthetetlen, peripatetikus realizmusát” (260. old.).

„Kényszerűség beismerni – írja Duhem –, hogy a logika Osiander, Bellarmín és VIII. Orbán oldalán állt, nem pedig Kepler és Galilei oldalán, hogy ez előbbieket megértették, mik a tapasztalati módszer pontos határai, míg az utóbbiak ebben a tekintetben tévedtek.” (261. old.) Azt jelentené mindez, hogy Galilei rossz tudós volt? Duhem ilyesmit természetesen nem állít. Lehet, hogy nem volt egészen korrekt a módszertanában, lehet, hogy rendkívül felerősített egy olyan értelmezési tradíciót, amely – Duhem szerint érdemtelenül – azóta is jelentős képviselővel bír a fizikában (a tankönyvekben pedig szinte kizárólagos), de talán éppen azzal lendítette előre a fizikát, hogy hamis és el túlzott értéket tulajdonított a tapasztalati módszernek (262. old.), vagy ahogyan Paul Feyerabend fogalmazna, talán éppen azzal szolgálta a tudomány fejlődését, hogy felrúgta az érvényes módszertani elveket.

Bár *A jelenségek megőrzése* jól alátámasztott védőbeszéd az instrumentalizmus mellett, Duhem egyéb írásaiból azért tudjuk, hogy mégsem volt teljes mértékig ellene a valóság valódi szerkezetét megragadó elméleteknek. Az elméleteket a tapasztalati törvények olyan *osztályozásainak* tartotta, amelyek koherens rendszerben fogják össze az egyébként számunkra ömlesztve jelentkező empirikus összefüggéseket. Ahogyan azonban kellő fejlődés és finomodás után a zoológus állatrendszertani modellje is közelíthet ahhoz a rokonsági viszonyrendszerhez, amely az állatok közt igazából fennáll, úgy a fizikai elméletek is egyre jobban megközelíthetők a tapasztalati törvények úgynevezett *természetes osztályozását*. Duhem tehát határozottan hisz a célban, amelyre a fizikai elméleteknek törekedniük kell, és bár addig, amíg e tökéletes állapotot el nem érjük, egyedül az instrumentalizmust tartja értelmes attitűdnek, nem zárja ki, hogy egyszer majd – amikor elméleteink logikai rendje megközelíti a dolgok ontológiai rendjét – akár igazán realisták lehetünk (vö. *i. m.*

24–27. old. és Pierre Duhem: *Essays in the History and Philosophy of Science*. Eds. Roger Ariew, Peter Barker. Hackett, Cambridge, Mass., 1996. 64–68. old.)

Duhem utóélete, idézettsége jelentős. Tudománytörténeti munkássága sok kritika és sok méltatás tárgya ma is: tételét, amely szerint a modern tudomány alapjait valójában már a XIV. századi párizsi egyetemen lefektették (Duhem nacionalizmussal határos patriotizmusa történeti munkáiban is könnyen tetten érhető), és ezért a tudományos forradalom nem is jelentett akkora változást az európai tudományban, mint azt hagyományosan gondolták, a XX. század összes jelentős – folytonosság- vagy szakadéspárti – történésze tárgyalta: Alexandre Koyré, Anneliese Maier, Thomas Kuhn, Edward Grant és David Lindberg. Tudományfilozófiai és metodológiai tevékenységére sűrűn hivatkozott Ernst Mach, Henri Poincaré, Otto Neurath és Karl Popper, W. V. Quine-nak köszönhetően pedig nézetei még nagyobb publicitást kaptak.

Mindenképpen üdvözlendő, hogy ezzel a kis kötettel Duhem végre magyar nyelven is elérhető. A fordítás jól olvasható, annak ellenére, hogy Duhem nem szívesen írt féloldalasnál rövidebb, és három alárendelésnél egyszerűbb szerkezetű mondatot. Egy szembeszökő fordítási hibát fontos azért megemlíteni: ahol Duhem olyan mozgásokról ír, amelyek *akcidentálisan* egybeesnek más mozgásokkal, ezt helytelen úgy visszaadni, hogy ezek a mozgások *véletlenül* esnének egybe más mozgásokkal (34. old.). Az excenter és az epiciklus elmélet által leírt mozgások nem véletlenül esnek egybe, hiszen matematikai bizonyítást adhatunk a kétféle összetett mozgás szükségszerű ekvivalenciájára.

Szimpatikus és bátor eljárás a középkori latin nevek magyar formában történő idézése; ha az angolok és a franciák minden nevet lefordíthatnak a saját nyelvükre (ennek extrém esete: Michel-Ange, azaz Mihály Angyal), akkor mi miért ne tehetnénk meg (a kötetben: Verduni Bernát, Abanói Péter, Hessei Heinbuch Henrik)? De akkor legyünk következetesek, és ma-

gyarítsuk Joannis de Jandun (100. old.) és Pierre d’Ailly (197. old.) nevét is. (A görög idézetekben jó néhány tagolási és ékezősele hiba van, ezenkívül megemlíteném az alábbi apróbb hibákat, melyekre Bodnár István hívta fel a figyelmemet: az aphrodisziaszi Alexandrosz nem aphrodisziaszi, az eudoxoszi hippopédé nem lóugrás, hanem lóbéklyó. Az átírás több esetben sem konzekvens, például Thabit ibn Qurra áll a 66. oldalon és ibn Kurrah a 184-en.)

Amit ezen túl részletesebben kritizálnék, az paradox módon nem a magyar, hanem a fordítás alapjául szolgáló francia kiadás. Amíg Duhem tudománytörténeti szövegeinek angol szerkesztői komoly munkát fektetnek abba, hogy a szerző által a XIX–XX. század fordulóján idézett források modernebb – és korrektebb – kiadásait felkutassák, és az eredeti lábjegyzetekben kiegészítésképpen feltüntessék (például *Medieval Cosmology: Theories of Infinity, Place, Time, Void, and the Plurality of Worlds*. Ed., trans. Roger Ariew, University of Chicago Press, Chicago, 1985), addig a francia kiadás, és nyomában persze a magyar változat is, megelégszik a duhemi lábjegyzetek mechanikus átemelésével. De ha Ptolemaiosz bolygóelméletére vagyok kíváncsi, akkor tényleg az obskúr francia, úgynevezett „Halma féle kiadást” (így, évszám nélkül) próbáljam megtalálni? Szmürnai Theón szövegei igazán 1849-ben jelentek meg utoljára? Nem is beszélve Keplerről, Galileiről és más fontos szerzőkről, akiknek az utóbbi száz évben sokkal megbízhatóbb szövegkiadásai készültek, mint amilyenek annak idején Duhem rendelkezésére álltak. Miért kell a mai francia és magyar olvasókat francia nyelvű, özönvíz és korrekt filológia előtti, nyilvánvalóan fellelhetetlen kiadásokkal rémíteni?

Ugyancsak problematikus a kötet Paul Brouzeng (a magyar kiadásban helytelenül: Brouzeng) előszava, amelyet szintén az 1990-es francia változathoz örökölt a magyar kiadás. Szerinte Duhem jelentősége abban áll, hogy „meggyőzően érvel azok ellen, akik megpróbálják szembeállítani Istent a tudománnyal, vagy akik azt várják a tudománytól, amit egyedül

Istentől kaphatnak meg” (10. old.). Duhem katolicizmusa valóban megkerülhetetlen írásainak értelmezésekor, hiszen egy meglehetősen antiklerikális korban külön tanulmányokat szentelt a vallásosság és a tudomány látszólagos ellentéte cáfolatának. Értethető, hogy a Kairosz kiadó miért vele indítja *Hít és Tudomány* című könyvsorozatát. De egyetérthetünk-e az előző szerzőjével abban, hogy Duhem elsősorban ezért fontos számonkra, s csak ennek alárendelten kell megemlíteni (vagy említés nélkül hagyni) filozófusi zsenialitását, természetudósi érdemeit, középkortörténeti teljesítményét? Ha valóban a tudomány és a vallás kapcsolatának tárgyalása a cél, akkor egyrészt Duhem egy másik tanulmányát kellett volna újra kiadni (*Physique d'un croyant. Annales de Philosophie Chrétienne*, 1905. 44–67. és 133–159. old.), másrészt a kérdést tárgyaló színvonalas kortárs művek egyikét megjelentetni. Lehetséges jelöltek például: David Lindberg – Ronald Numbers (eds.): *God and Nature: Historical Essays on the Encounter between Christianity and Science*. University of California Press, Berkeley, 1986; Edward Grant: *God and Reason in the Middle Ages*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001; John Hedley Brooke: *Science and Religion: Some Historical Perspectives*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991. Azt gondolom azonban, hogy Duhem mély vallásossága önmagában nem adna okot arra, hogy ennyi tudományterületen emlékezzünk a nevére, az életmű tárgyalására vállalkozó sokszerzős kötetekben Duhem – nemritkán militáns – katolicizmusa viszonylag mellékes vagy éppenséggel kritika tárgya (vö. *Synthèse*, 1990. 3–4. szám; *Revue internationale de philosophie*, 1992.). Félrevezetőnek tartom, hogy miközben számos kiváló előző született különféle műveihez, éppen egy olyan szöveget fordítottak le, amely Duhem tevékenységnek csak egyetlen aspektusát hajlandó tárgyalni.

Befejezésül érdemes hangsúlyozni, hogy e majdnem százéves munka nemcsak a tudománytörténészek és filozófusok olvasmánylistáján szerepel töretlenül, hanem „átlagembere-

rek” is forgatják. Szerepet játszik ebben a szerző rendkívül alapos forrásismerete – olyan könnyedén olvasta a középkori, egyébként jobbára olvashatatlan kéziratokat, mintha nyomtatott szövegeket dolgozna fel –, filozófusi felkészültsége, jó stílusa és egyéni látásmódja is. *A jelenségek megőrzése* nem avult el, ma is inspiratív módszertani és csillagásztörténeti esszé, amely olyan forrásokat hoz emberközelbe, amelyeket egyébként nem olvasnánk.

■ LÁNG BENEDEK

Horváth Sándor: A kapu és a határ

MINDENNAPI SZTÁLINVÁROS

MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2004. 248 old., 2200 Ft (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 34.)

Identitás, család, közösség, *gender*, ideológia, fogyasztás. Vajon hogyan lehet ezeket az első látásra egymástól eléggé elkülönülő fogalmakat, kutatási terepeket valamiféle egységes képbe rendezni? Horváth Sándor egy újabb egyre nagyobb teret hódító kutatási téma, a hétköznapok (társadalom)története segítségével kísérli meg Sztálinváros esetében ezeket a – már Peter Burke által is a történetírás aktuális központi fogalmai közé sorolt – témákat egy szára felfűzni.

A témaválasztás sokat ígérő, ugyanakkor első ránézésre hatalmas vállalkozásra utal. Hogyan alakul ki valamiféle közösség egy mesterségesen létrehozott, gyökeretlen település ezerfelől összetoborzott lakóiból? Hogyan jön létre, egyáltalán létrejön-e közös identitás? S másfelől milyen az élet, a családi lét, a társadalmi kommunikáció, a szabadidő, a fogyasztás egy alapvetően ideologikus, propagandisztikus célokat szolgáló városban? A feladat azért is nehéz, mert Sztálinváros a rendszer jelképeként teremtődött meg, azzá is vált. „Sztálinvárost nemcsak azért hozta létre a szocialista állam,

hogy konkrét hadigazdasági vagy annak alárendelt társadalompolitikai céljai megvalósulhassanak, hanem azért is, hogy megmutassa az új politikai hatalom erejét.” (9. old.) Meg lehet-e találni egy ilyen településen a hétköznapiság, a magánélet rejtett forrásait? Vajon mennyire hatja át a politika a sok esetben mindent maga alá gyűrő ideológia a mindennapokat?

„Pontosan fél hatkor, zeneszóra ébred minden reggel Petró László. Vidám indulókat játszik a zene és Petró elvtársnak mosolyra húzódik az ajka. Minden reggel újra és újra örömmel eszmél rá, hogy itt van Sztálinvárosban. [...] Petró elvtárs megáll a Május 1-utca sarkán, egy pillanatra gyönyörködve nézi a fiatal várost. Mindennap látja, de nem lehet megszokni, megunni a reggeli Sztálinváros színes, vidám képét. Széles utcácsorok, modern, erkélyes, emeletes házak, a hatalmas üvegkirakatos üzletház, a biciklin, autón, buszon, gyalog áramló munkástömeg. Az ének, a nevetés még a legszomorúbb embert is felvidítaná.” (Fehér Klára: *Hazánk egy napja. Szabad Nép*, 1952. március 9.) Vajon van-e bármi köze a *Szabad Nép* Sztálinváros-képének a valósághoz? De azt is kérdezhetnénk: hatott-e ez a kép a sztálinvárosi hétköznapokra, a sztálinvárosi emberekre, a sztálinvárosi identitás (ki)alakulására?

Mitoszok és identitások. Horváth Sándor könyve először a „hivatalos”, a brosúrákban, propagandafüzetekben, kortárs publicisztikai és irodalmi művekben körvonalazódó Sztálinváros és a lakók fejében létező Sztálinváros közti különbségeket próbálja meg bemutatni. A hivatalos kép, mint a Fehér Klára-idézet is jelzi, a várost a hősiesség, a nagy vállalkozás szinonimájaként, az új, szocialista életforma megtestesüléseként láttatta. A szó szoros értelmében a tervasztalon született város térstruktúráját a „szocialista város” funkciói szabták meg. Tervszerűség és racionalitás, funkcionális terek, átlátható szerkezet – a „tudományos” városépítés alapelemei. Ilyen volt Sztálinváros a tervasztalon, felvonulási útjával, „szomszéd-

sági egységeivel”, középületeivel. De hogyan látták a várost a megérkezők? „A Sztálinvárosba érkezők számára a legszembetűnőbb a forgatag és a zűrzavar volt, amely a várossal kapcsolatos sztereotípiává vált, megteremtve ezzel a városról szóló »káosz mítoszt«. A nagy forgalom, az építkezés téglatörmelékei és az emberek kavalkádja nemcsak a faluról érkezett emberek, hanem a Budapestről érkezők számára is a város kiismerhetetlenségét jelentették. Az odaérkezők számára nem voltak egyértelműek sem a térbeli, sem a társadalmi tájékozódási pontok.” (17. old.)

A hivatalos és a „megélt” városkép összevetését követően a város egyes negyedeinek bemutatása már a mindennapok története felé halad. A munkásszállásokból, barakkokból kinőtt negyedek lakóinak életét a szerző döntően a korabeli helyi sajtó, a *Sztálinvárosi Hírlap* cikkei alapján rekonstruálja. A kép nem lett túl fényes: a cikkekből az infrastruktúra hiánya, a devianciák – lopások, verekedések, prostitúció, köztéri alkoholizálás, szemetes és piszkos utcák – elterjedtsége derül ki. „Több száz törött ablakon csilant meg a napfény, és sokfelé hiányoztak az ajtó- és ablaktokok is. [...] A különös csendéletet kiemelte a sok fekete, szürke színű disznó, amelyik hol falkába verődve, hol egyedül, otthonosan sétálgatott a radarban – ahol volt bőségesen miben turkálniuk.” (46. old.)

Itt érdemes egy percre megállnunk. Egy helyen Horváth is beszél a „falusiakkal” kapcsolatos sztereotípiákról, azonban mintha nem tudna végig következetesen távolságot tartani a forrásaitól: a *Sztálinvárosi Hírlap* elemi erejű cikkei néha eltérítik a forráskritika tudatos alkalmazásától. Ezek a cikkek tökéletesen példázják a szerzők értetlenségét és döbbenetét a többnyire falvakból származó munkások által lakott negyedek láttán. Az idézetekből süt a városi életmód, illetve annak elvárása és a falusi életmód már-már kibékíthetetlen ellentéte. A cikkírók borzonganak a disznóólak szagától, az utakon járkáló háziállatoktól, elviselhetetlennek lát-

ják a lakások belsejét, katasztrófalisknak a higiénéjét. Valószínű, hogy a város vezetése, illetve a központi vezetés sem nézte jó szemmel a „nem szocialista városias”, mi több, nem is városias, hanem falusias élet- és lakásmódot, falusias közösségképződést és közösségi léteket a szocialista rendszer jelképeinek számító városban. A város napilapja biztosan nem értette, és a szocialista városléttel összeegyeztethetetlen volta miatt bírálta, ostromozta a „városlakó falusiak” életkörülményeit és mentalitását. Elképzelhető, sőt valószínű, hogy a cikkek nagyjából-egészében az újságírók vagy forrásaik által tapasztaltakat tükrözték, ám e jelenségek értékelésekor számításba kell vennünk szemléletük normativitását. Gondoljunk csak arra, hogy a XX. század első felének városi-középosztályi publicisztikája és szaksajtója milyen megdöbbenéssel szemlélte, és milyen erőlyesen ostromozta a városi munkásság, illetve a parasztság lakásvizonyait, lakásmódját! A munkáslakás és a parasztház valóságos erkölcsi, szociális és egészségügyi infernoként jelent meg ezekben az írásokban. (Vö. Gyáni Gábor: *Bérlakásárnya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Magvető, Bp., 1992; Kiss László: ökológia és egészségügy. *Szociológiai Szemle*, 2005. 1. szám, 41–59. old.)

Veszedelemes viszonyok. Igen érdekes és fontos társadalomtörténeti, történeti antropológiai kérdés, hogy milyen volt a házasság, a családi élet, férfi és nő, felnőtt és gyermek viszonya ebben a kavargó, áttekinthetetlen, ezerarcú tömegben. Ezen a területen érhető a leginkább tetten az átmenetiség, a gyökeretlenség hatása, a normák kialakulatlanságából következő – durkheimi értelemben anomikus – állapot. Nézzük a szerző által választott alcímeket: *Sztálinvárosi hercegek fehér babakocsival*, „*Vadházások*” és „*lányanyák*”, „*Bizony most már félek a negyedikről*”: *abortusz és hatalom*, „*Anya korán reggel munkába megy*”, „*üldöz a gyűrűd csillogása*”: *elváltak városa*. Horváth Sándor statisztikai adatok, újságcikkek, iskolai iratok, valamint bírósági pe-

rek anyagainak felhasználásával nyújt betekintést a sztálinvárosi családok kialakulásába, életébe – majd felbomlásába.

A párválasztási preferenciákat vizsgálva – milyen volt az ideális nő (feleség) és az ideális férfi (férj)? – a sajtóból nyerhető információk ebben az esetben (is) inkább a hatalom hivatalos férfi- és nőképet jelzik. A *Sztálinvárosi Hírlap* cikkei és „közvélemény-kutatásai” szerint a hagyományos, patriarchális értékek kombinálódnak a „szocialista” értékekkel mind a nő, mind a férfi eszményképében. Nehéz eldönteni, hogy ezek az értékek a hivatalos elvárásokat tükrözték-e, vagy a sztálinvárosi társadalom kétarcúságát, mindenestre az „ideális” férfiak jórészt a korszak emblematis hősöké, a sztahanovistáknak Léderer Pál által ötletesen bemutatott hétköznapi jellemzőit viselik magukon. (Léderer Pál: Karacsné elvtársnő tisztában van vele, hogy a férje nagyon jó munkás. In: Pál Eszter [szerk.]: *Ütközben. Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*. Új Mandátum, Bp., 2001.). Ezért Horváth más forrástípusokat is bevon az elemzésbe. A házasságok számának, összetételének statisztikai elemzése után a férfi-nő kapcsolat „problémás” elemeinek ábrázolása következik. A „vadházasságok”, házasságon kívüli szülések, illegális abortuszok, válások történetének feldolgozásában elsődleges forrásai a tanácsai, illetve bírósági iratok. Rendkívül érdekes a házasságon kívüli együttélések és gyermekszülések elemzése a tanácsai iratok alapján. Horváth bemutatja, hogyan járult hozzá elterjedésükhöz a nehézkes törvénykezés, a rossz lakáskiutalási rendszer, a házasságok felbontásával kapcsolatos procedúra: „Az élettársi viszony Sztálinvárosban nem a modern társadalmakban egyre gyakoribbá váló nőtlen férfiak és hajadon nők együttélését jelentette, hanem elsősorban a válófélben lévők vagy elváltak élettársulását. Másképp fogalmazva: nem azért nem házasodtak össze, mert nem akartak, [...] hanem azért, mert korábbi házasságuk ezt nem

tette számukra lehetővé.” (94. old.) Nagyszerűen rávilágít, hogy a múlt, még a nem is annyira távoli múlt vizsgálatakor is óvatosnak kell lenni a társadalmi jelenségek értelmezésében. Az élettársi együttélések, a házasságon kívül született gyermekek arányának növekedése a poszt-indusztriális társadalomfejlődés régóta ismert vonása – önmagában véve nem káros-kóros, problematikus folyamat. Am az ötvenes évek Sztálinvárosának nagyszámú élettársi kapcsolata egy rosszul szabályozott, az egyén akaratát és jogait nem sokra tartó rendszer és ideológiája válságtermékének tekinthető.

A családi élet zavarainak ábrázolása a társadalomtörténet egyik kedvelt forrástípusára, a bírósági iratokra, peranyagokra is támaszkodik. Több klasszikus történeti antropológiai, mikrotörténeti munka – Emmanuel Le Roy Ladurie: *Montaillou*, Natalie Zemon Davis: *Martin Guerre visszatérése*, Carlo Ginzburg: *A sajt és a kukacok* – mutatja, milyen kiváló anyag lehet egy-egy szerencsésen fellelt, jól megválasztott peranyag. Mindhárom mű az aprólékosan összegyűjtött információkból kiindulva nyújt betekintést egy-egy közösség szerveződésének, mindennapi életének, gondolkodásának más forrásokból aligha hozzáférhető részleteibe. A peranyagból előbukkanó információk többsége, amelyekből például Le Roy Ladurie elénk tárja az eretnek falu mindennapjait, mondhatni, a tanúvallomások felvétele során felgyülemlett mellékes adat: rokonsági, szomszédsági viszonyok, alá- és fölrendelődési elvek, közösségen belüli kapcsolatok. Ladurie nem a kathar eretnecség jellemzőit kutatja – meglehetősen egyoldalú képet kapna ugyanis, ha az eretnek mozgalmak vallási tanainak jellemzését az inkvizítorok beszámolóiból kívánná összeállítani.

Miért is beszélünk ilyen triviálisnak tűnő dolgokról? Mivel könyve bevezetőjében a szerző egy helyen Bátya elvtárs szavait idézi, talán nem túl profán, ha a következőképpen transzformálom a kérdést. Mi történné, ha az ötvenes években folytatott amerikai hírszerző tevékenységet a Pelikán elvtárs számára

készített tanúvallomás alapján rekonstruálnánk? Persze kissé eltúlozzom a dolgot, de mindenképpen szót kell ejtenem a forráskezelésnek és a kapott adatok felhasználásának egy súlyos problémájáról.

„A »leggyakoribb válóokok« mögött az esetek többségében az a séma húzódott meg, amit a bíróság elvárt ahhoz, hogy egy házasságot felbontson. Rév Erika szerint – aki könyvében saját bírói tapasztalataira is támaszkodott – a bíróságok az 1950-es és 1960-as években néhány válóokot úgy kezeltek, hogy azok végül szinte biztosnak számítottak. Ilyenek voltak: az iszákosság, a tartós különélés, a házasságon kívüli tartós szerelmi kapcsolat, a goromba, durva bánásmód. Az 1957-es válóperek alapján megállapított válóokok közel fele megfelelt a bírósági elvárásoknak. Ennek oka az volt, hogy az ügyvédek ügyfeleik érdekében gyakran szándékosan felnagyították ezeket az »okokat« azért, hogy a bíróság kimondja a válást. Másfelől ezek voltak azok az »okok«, amelyek legkevésbé számítottak bocsánatosnak a hivatalos »szocialista erkölcs« számára.” (144. old.) Horváth Sándor ezen megállapítása jelzi, hogy tökéletesen felkészült a megfelelő forráskritikai szemlélet alkalmazására, a szakirodalom alapján feltérképezte, hogy a forrásokban mi miért szerepel. Azt várnánk, hogy ennek értelmében kezelje majd az információkat. Meglepő módon nem ez történik. A szerzőt elragadják forrásai, a válóperek mintegy tizoldalas tárgyalása során a periratokban elősorolt vádakot kész tényként kezeli. A válóperes iratanyagokból ráadásul először halványan, majd egyre markánsabban bontakozik ki a „tipikus” házasság képe: a férj erőszakoskodik, ökölrel bántalmaz, a feleség szexuálisan kiszolgáltatott, a házasság szeretőket tartanak, és a válóper benyújtása előtt hosszú időn keresztül egy lakásba zárva ugyan, de külön fekhelyen alsznak. Nem állítom, nem is állíthatom, hogy az így nyert kép hamis. Mindössze arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy ha igaz, azt nem a válóperes anyagok felhasználásával

lehet bizonyítani.

A „nőtt” város. Hogyan éltek, hogyan ettek, hogyan ittak, öltöztek, szórakoztak az emberek? Az életmód rendkívül izgalmas, rendkívül érdekes, ugyanakkor rengeteg buktatót rejtő kutatási téma. Ma, amikor e-mailben kaphatjuk meg barátainktól a retro.zipet hetvenes évekbeli sajtodobozok és üdítőitalok képével, amikor újra és újra megcsodáljuk a Pécsi Kesztyű és a Mullatt Kávékeverék reklámfilmjeit, amikor a fiatal budapesti értelmiség kedvenc szórakozóhelyein 1972 óta le nem mosott, törött retroszékek és retroasztalok várják a vendéget, nehéz megállni, hogy a közelmúlt életmódjának történeti ábrázolója ne menjen át egyfajta elhomályosuló tekintetű nosztalgiazásba. Az ötvenes évek persze ebből a szempontból azért még kevésbé veszélyeztetett, bár van már olyan budai felsőközép-kategóriás pizzéria, ahol ezer forint körüli áron oregánóval és paradicsomszósszal készült Gulag-pizzát rendelhetünk.

Az életmód tehát csalogató, ám ingoványos terep, Horváth Sándor viszont kifejezetten jól veszi az akadályokat. Bár könyvének erre a részére kevésbé igaz, hogy a forrásai vezetik őt, nem pedig fordítva. Példamutatóan kerüli el a csinibabáscsocsós, rosszul értelmezett proletárromantika-hangulatot. A sztálinvárosi vendéglők és kocsmák, a kor klasszikus deviáns figuráiként számon tartott jampecsek életének bemutatása nem marad tisztán leíró jellegű; a szerző a kocsmát a közösségi élet terepeként, a közösségi integráció elemeként értelmezi, a jampec-jelenséget a fiatal szubkultúrák elméletei felől közelíti meg. Persze a kérdés halványan megint ott motoszkál: a városi tanácsulések és a bíróságok anyagai, a hatalom szócsöveként funkcionáló helyi lap cikkei mennyiben tekinthetők jó forrásnak egy olyan jelenségkör ábrázolásához, amelyet a hivatalosság közismerten károsnak, deviánsnak, a nem ellenőrzött közösségképződés és -alakulás miatt veszélyesnek, tehát üldözendőnek minősít. Hangsúlyozom: ebben a részben mindez csak halványan felmerülő

probléma, a lendületes és elméletileg egészen jól megalapozott elemzés háttérbe szorítja kétségeinket.

Horváth Sándor munkája úttörő jellegű. Ebbe a kijelentésembe csaknem mindent bele lehet képzelni. Az úttörők munkája tiszteletet parancsol, nehéz, nem mindig megértett és buktatókkal terhes. *A kapu és a határ* jól mutatja a lehetőségeket, s egyben a hibaforrásokat is, amelyek az életmód, a mindennapok felé forduló történések, a szociológia és a szociálpszichológia határterületén mozgó kutatók munkájában rejlenek. A szerző megküzd hatalmas forrásanyagával-forrásaival, és néha talán a kellő óvatosság félretétele miatt alulmarad velük szemben. Mindazonáltal könyve jó példákkal szolgál az új utakat, új témákat kereső társadalomtörténet számára: hogyan lehet, hogyan kell egyesíteni elméletet és leírást, hogyan lehet „könnyű” forrásokból „fajsúlyos” elemzést készíteni. A forráskezelés kiforratlansága sem írható csak a szerző rovására – kiforratlanságról beszélek, hiszen előkép kevés van, nincs vagy alig létezik a korszakkal foglalkozó életmód-történeti munka, tehát a szerzőnek magának kellett megtalálnia és értelmeznie-értékelnie forrásait. A siker siker, a hibák felbukkanása pedig segít abban, hogy a további kutatások kikerüljék őket.

KISS LÁSZLÓ

Kálmán László – Trón Viktor: Bevezetés a nyelvtudományba

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005.
155 old., 1890 Ft (*Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XLVI-II*)

A nyelvészeti szakkiadónak tekinthető Tinta Könyvkiadó méltán jó hírű, megújult külsejű „Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához” című sorozata újabb kötetel gyarapodott, amely a nyelvészet alapjaiba kíván

bevezetést nyújtani. Szerzői Kálmán László, az ELTE BTK elméleti nyelvészet szakának oktatója, a MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa és Trón Viktor, az Edinburgh-i Egyetem doktorandusza, mindketten szakterületük ismert kutatói; különösen Kálmán, aki az elmúlt években számos alkalommal törekedett megismertetni a modern nyelvtudomány gondolatvilágával és eszközrendszerével az itthoni, „hagyományos” felfogásban dolgozó nyelvészeket s nem utolsósorban az érdeklődő nagyközönséget. (Itt elsősorban Nádasy Ádámmal közösen írt ismeretterjesztő munkájára gondolok [*Hárompercesek a nyelvről*. Osiris, Bp., 1999], melynek alapjául egy rádióműsor-sorozat szolgált.) Írásukat tehát a modern nyelvészeti kutatások tankönyvformátumú esszenciájaként is érdemes szemlélni, ami műfajában Magyarországon hiánypótló, hiszen összefoglaló általános nyelvészeti szakmunkák jelentek meg eddig is, de tankönyv egy sem. (David Crystal munkája [*A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Bp., 1998] kissé általános, a Kenesei István szerkesztette *A nyelv és a nyelvek* [Akadémiai, Bp., 2004⁵] inkább ismeretterjesztő, s teljes mértékben ez utóbbi stílusba illeszkedik, és csak néhány, kiválasztott témával foglalkozik Kálmán és Nádasy idézett műve, valamint Nádasy Ádám idevágó munkássága, melyből az *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002* [Magvető, Bp., 2003] című kötete nyújt válogatást.)

A bevezetéssel, olvasmányjegyzéssel, fogalomtárral (128–146. old.) és tárgymutatóval keretezett könyv kilenc fejezetre tagolódik: *Nyelv és nyelvtudomány, Kognitív képességek és a nyelv, Nyelvváltozatok, A nyelv használata, Fonetika és fonológia, Alaktan, Mondattan, Történeti nyelvészet, A nyelvtudomány története*. A kötetben nyomdahiábák csak szórványosan fordulnak elő: *pferde* (61. old.), *szólakok* (128. old.). A beosztás logikus, kívánnivalót nem hagy maga után, kivéve, hogy a történeti nyelvészetre – nyelvtudományi szerepét tekintve – aránytalanul kis rész jutott. Az alapos olvasmányjegyzék a magyarul megjelent jelentékenyebb általános, illetve magyar nyelvészeti

munkákat tartalmazza. Néhány megjegyzés azért idekiváncokzik: a magyar nyelvtörténet ismertetésekor hiba a legújabb kézikönyvet kihagyni (Kiss Jenő – Pusztai Ferenc [szerk.]: *Magyar nyelvtörténet*. Osiris, Bp., 2003); Gr. S. Krantz munkája viszont (*Az európai nyelvek földrajzi kialakulása*. Magánkiadás, 2000) – a kedvező itthoni kritika ellenére (vö. Szántay Antal recenzióját az eredeti, angol nyelvű kiadásról: *Keletkutatás*, 1995. tavasz, 119–126. old.) – finoman fogalmazva naiv, szigorúan nézve áltudományos munka, ezért felvétele hiba. Arról nem is beszélve, hogy nem illik olyan munkára hivatkozni, amelyet a szerzők sosem forgattak – ugyanis ha olvasták volna, nem vették volna fel az olvasmányjegyzékbe. Továbbá nem előnyös Fodor István módfelett problematikus munkájának felvétele sem (*A világ nyelvei és nyelvcsaládjai*. Tinta, Bp., 2003 – erről lásd Simon Zsolt: *Új kézikönyv a világ nyelveiről*. *BUKSZ*, 2004. tavasz, 30–40. old.)

Az egyes fejezetek a címükben jelölt témakörök alapfogalmait és néhány érdekesebb problémáját ismeretik, egyúttal példákon keresztül ízelítőt adva a modern nyelvészet hipotetikus-deduktív megközelítési módszeréből. Sem az alapfogalmakat, sem a példákat nem bonyolítják túl, s igyekeznek nem betagozódni egy adott nyelvméleti irányzatba, így munkájuk valójában elsősorban a nyelvészeti gondolkodásba vezet be, ezért is szolgálhat minden olvasónak számos tanulsággal. Két további fontos, általános tulajdonsága a kötetnek, hogy egyrészt felvilágosító munkát végez a nyelvi téveszmékkel szemben, másrészt kritikus szemléletet képvisel. A küzdelem a nyelvi téveszmék ellen már-már társadalmi érdek, hiszen igen fontos, hogy a mai, globalizálódott világban az emberek belásák, nincsenek jobb vagy rosszabb (22. old.), bonyolultabb vagy egyszerűbb nyelvek (94. old.) – s hogy a nyelvművelés nem része a nyelvtudománynak (11. old., vö. a 102. old. megjegyzéseivel). Ide tartozik az az öröndetes mozzanat is, hogy a szerzőpáros a legnagyobb természetességgel utal a mai magyar köznyelv olyan jelenségeire, mint a *-banl-ben* rag beolvadása a *-bal-be* ragba, vagy

az ikes ragozás leépülése. (Többek között e jelenségek alapos, mégis olvasmányos nyelvészeti elemzését kínálja É. Kiss Katalin munkája: *Anyanyelvünk állapotáról*. Osiris, Bp., 2004, különösen 52–56. old.)

A nyelvtudomány történetét taglaló rész önmagában már azért is értékes, mert döntő részében az elmúlt fél évszázad iskoláit tárgyalja – pontosan azt az időszakot, amelyet a magyar nyelven megjelent idevágó szakirodalom rendkívül elnagyoltan mutat be (vö. Robert Henry Robins: *A nyelvészet rövid története*. Osiris–Tinta, Bp., 1999. 249–265. old.). A könyv érdeke, hogy az egymással versengő elméleteket, iskolákat, nyelvtanokat azonos terjedelemben tárgyalja, érzékeltetve, hogy messze még a konszenzus arról, melyik a legadekvátabb modell. Az olyan szubjektív megjegyzésektől, mint „az amerikai deskriptív (leíró) nyelvészeti irányzat, amely kétségtelenül a nyelvészet világtörténetének egyik csúcspontja” (107. old.), vagy a Chomskyhoz fűzött dicshimnuszoktól („egyedi és megismételhetetlen” hatás, 111. old.) nagy jóindulattal most eltekintenek. A könyv szemlélete természetesen a „hagyományos” nyelvtan kategóriával való kritikus szembenállásban is megnyilvánul, például a szófajok (71–72. old.) vagy a képző/jel/rag besorolás (77. old.) kérdésében.

Mindazonáltal akad néhány figyelemre méltó jelenség a munkában, amellyel nem árt, ha tanulmányozója tisztában van.

Az első mindjárt a nyelvtudomány területeit érinti. A szerzőpáros szerint a nyelvészetbe az általános (elméleti) nyelvészet, a leíró nyelvészet és különféle határtudományok (rétorika, filológia, szociolingvisztika stb.) tartoznak; ezenkívül van még alkalmazott nyelvészet, ahova például a nyelvoktatás módszertana tartozik (9–12. old.). Azon lehet vitatkozni, miért épp a rétorika a határtudomány és a nyelvoktatás módszertana az alkalmazott nyelvészet, s nem fordítva; vagy e határtudományokat és az úgynevezett alkalmazott nyelvészetet egyáltalán miért a nyelvészethez, s miért ne máshová soroljuk (a nyelvoktatás módszertanát a pedagógiához vagy pszichológiához) – de ez inkább csak terminológiai, s mint

olyan kevésbé lényeges probléma. Az viszont mégis meglehetősen, hogy e felsorolás szerint a történeti nyelvészet nem része a nyelvtudománynak! Természetesen a szerzők később utalnak arra, hogy Saussure óta szétválasztjuk a szinkrón és diakrón megközelítést (14–15. old.), de kísérletet sem tesznek arra, hogy ezt integrálják a nyelvészet területeiről szóló okfejtésükbe. Ezért célszerű felidézni még egyszer: a nyelvészettnek mint olyannak, mivel ugyanarra a nyelvi jelenségre kétféleképpen lehet rákérdezni és válaszolni, két fő területe van, mégpedig a történeti nyelvészet és a szinkrón nyelvészet (amely utóbbit a szerzők elméleti, illetve leíró nyelvészetre bontanak, erről lentebb). Minden egyéb tehát „alkalmazott nyelvészet” vagy „határtudomány”, ízlés szerint.

Több más apró jelből, tárgyi tévedésből is kitűnik, hogy a szerzőpáros nem tudott mit kezdeni a történeti nyelvészettel. Valamilyen okból a nyelv kialakulását a történeti nyelvészet címszó alatt tárgyalják (92–93. old.), ami azért problematikus, mert azt sugallja, hogy az állati kommunikációtól a kettős tagolású emberi nyelv megjelenéséig tartó evolúciós folyamatot ugyanazon tényezők irányították, mint az emberi nyelvek változását – akkor viszont a nyelveknek is evolúciója, fejlődése volna, de egy ilyen csacszkasággal minden bizonnyal a szerzők egyike sem óhajtana azonosulni. Szintén helytelen azt állítani, hogy a családfelemélettel szemben ma a hullámelmélet modellálja a nyelvi rokonságot (104. old.). Ez egyszerűen azért nem igaz, mert az igényesebb mai elemzések, nem túlzottan meglepő módon, a két elméletet kombinálják (vagy megmaradnak a családfeleméletnél, amelyet, mellesleg, egyenesen implikál a hangtörvény fogalma, a történeti nyelvészet egyik alapposztulátuma). E fejezet elnagyoltságát mi sem jelzi jobban, mint hogy nem találkozik a kötetben a külső, illetve belső nyelvtörténet alapvető fogalmaival, vagy épp az összehasonlító nyelvészettel, amely azért mégiscsak a történeti nyelvészet messze legvirágzóbb ága (elég itt az indogermanisztikára vagy a finnugrisztikára gondolni). Ha pedig itt-ott a szerzők mégis belemerülnek a témá-

ba, vagy olyan szubjektív – s egyébként anakronisztikus – kijelentést tesznek, mint hogy az indoeurópai nyelvtudomány legfontosabb felfedezése az európai nyelveket a szanszkrit-hoz fűző genetikai kapcsolat felismerése volt (104. old.), vagy *bon mot*-nak tűnő, de valójában komoly félreértést tartalmazó, odavetett megjegyzéseket, mint hogy Filipp Fjodorovics Fortunatov helyezte volna új alapokra az indogermanisztikát (106. old.). Nyilvánvalóan a történeti nyelvészetben való járatlanságukból fakad az a megmosolyogtató megjegyzés is, hogy a nyelvtudomány *lingua francája* az angol (31. old.). Különösen ebben az összefüggésben legalábbis érdekes megfogalmazás, hogy Saussure nézetei „életében csekély hatással voltak a világ nyelvészetére” (105. old.), majd a következő bekezdést a teljességgel összefüggéstelen megjegyzéssel kezdik, hogy Saussure-nek még egyetemi hallgató korában megjelent az *Értekezés a magánhangzók eredeti rendszeréről az indoeurópai nyelvekben* c. nagyobb lélegzetű tanulmánya. Az elkövetkező évtizedekben ettől a munkától volt hangos az akkori nyelvtudomány – s mellesleg a mai indogermanisztika egyik alapvető tézise, a laringális-elmélet is innen ered: ha már valaki új alapokra helyezte az indogermanisztikát, az Saussure volt, nem pedig Fortunatov. Persze ha a nyelvtudomány csak az elméleti és leíró nyelvészet...

A szerzőpáros komoly erőfeszítéseket tesz, hogy szétválassza az elméleti nyelvészetet a leíró nyelvészettől, mondván, az elméleti nyelvészek csak a nyelvek általános törvényszerűségeivel foglalkoznak, a leíró nyelvészek pedig egy-egy adott nyelv nyelvtanával. Azt azonban ők is elismerik, hogy az elméleti nyelvészek csak a maguk vagy a leíró nyelvészek által elvégzett kutatások alapján dolgozhatnak, s hogy ráadásul az elméleti nyelvészek munkássága is hat a leíró nyelvészekre. Azaz a két „tudományág” szétválasztása mesterkéltséggel, több, módszertanilag is kifogásolható, hiszen vegytiszta esetben az elméleti nyelvészek nyelvtudás nélkül is dolgozhatnak, mivel ők csak összeréblyezik a szakirodalomból a közös elemeket. Az ebből logikusan kö-

vetkező elméleti nyelvészeti álláspont, azaz hogy kellő nyelvismeret és filológiai képzettség nélkül is lehetne nyelvészetet művelni, képtelenség.

A recenzens végül, a mű minden értéke ellenére, keserű szájjal csukta be a könyvet. Ennek elsősorban az az oka, hogy amint a szerzők kilépnek szakterületükről, számos tárgyi tévedést követnek el (a fentiekben túl). Az elméleti nyelvészetben intézményi nemesedett, hogy az elméletek alapjául, illetve illusztrációjául olyan nyelvek adatait választják, melyeket a szerzők maguk egyáltalán nem vagy meglehetősen felületesen ismernek (a fenti hozzáállás szellemében). E meghökkentő gyakorlatnak igen kellemetlen és sajnos igen gyakori következménye, hogy elemi nyelvi hibákat ejtenek: e kötetnél maradvány, a latin *schola* szónak a *scholae* nem többes szám tárgyesete (az ugyanis *scholas*), a *scholibus* pedig nem többes számú részes esete és ablatívusa, az ugyanis *scholis* (mindkettő a 76. old. – ezen erős tévedést sem a két lektor, sem a kéziratot elolvasó további *kilenc* [!] nyelvész nem vette észre). Íme, ide vezet, ha az elméleti nyelvészet elválik a leíró nyelvészettől. E gyakorlat jogos visszatetszést kelt az egyes nyelvek „hagyományos” nyelvészeiben, akik nem ismerik ugyan a modern nyelvészeti iskolákat, ellenben még tanultak nyelveket az angol kivétel is. Így azután, tekintet nélkül például az adott munka amúgy esetlegesen számos érdemére, vonakodnak az efféle művek forgatásától.

A nyelvi hibáknál maradvány, a recenzens nem érti, miért az ógörög nevek szerepelnek magyaros átírásban, s miért a szanszkrit nevek tudományosan (miért nem fordítva? vagy még inkább, miért nem egységesen?), de ha már így történt, legalább jó lett volna egységesen átírni, nem pedig a *paidion* és *Athénai* szavak esetében egy egyébként Magyarországon nem is használatos tudományos átírást (nyomdahibásan) alkalmazni (100. old.). Továbbá, akármelyik átírást alkalmaznak is, célszerű lett volna elkerülni a téves átírásokat: *Protagorasz*, *Apolloniosz* helyesen *Prótagorasz*, *Apollóniosz*; a nagy ind nyelvész neve (*Pāṇini*) és munkájának címe (*Aṣṭādhyāyī*) pedig összesen négy átírási hibát tartalmaz (101. old.).

Téves állítás az is, hogy a magyar nyelv állattenyésztéssel kapcsolatos szavainak többsége az indoiráni, a földműveléssel kapcsolatos szavai pedig a szláv nyelvekből származnak (95. old.): alapvetően ugyanis mindkét réteg török eredetű. (Ez melleleg középiskolai tananyag. A kérdés irodalma igen tekintélyes, ezért csak egy viszonylag új kézikönyvet ajánlok a szerzők figyelmébe: Gerstner Károly: *A magyar nyelv szókészlete*. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai, Bp., 2003. 122–123. old.)

A recenzens arra is roppant kíváncsi lenne, melyek a többször emlegetett hatezer éves nyelvemlékek, illetve írásrendszerek (94. és 99. old.). Mint köztudomású, a valódi írás Mezopotámiában jelent meg, az Uruk IV. írásfázisban (kb. i. e. 3300–3100), de az írás jellegéből és a szövegek tartalmából fakadóan ezek még nem tekinthetők nyelvemlékeknek, csak a soron következő Uruk III. írásfázisban, a Dzsemdet Naszr-korban (kb. i. e. 3100–2900) keletkezettek, azaz csupán ötezer éves nyelvemlékekkel számolhatunk. (Magyarul összefoglalólag lásd Kalla Gábor: *Az információátvitel és -átadás korai technikái Mezopotámiában*. *Világtörténet*, 1996. ősz-tél, 36–61. old.) Az írástörténeti fejezet (99–100. old.) általában véve rossz: nem a görög írás az első betűírás (az volt már korábban például az ugariti, a proto-sínai, a proto-kánaáni, a föníciai és az arámi is), továbbá nem a föníciai írás a héber írás leszármazottja, hanem épp fordítva (vö. M. O'Connor: *Epigraphic Semitic Scripts*. In: Peter T. Daniels – William Bright: *The World's Writing Systems*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1996. 88–107. old.).

Összefoglalóan: a recenzens azt javasolja a szerzőknek, minél előbb távolítsák el a kisszámú, de annál bosszantóbb tárgyi tévedést, hogy kötetük elfoglalhassa méltó helyét a felsőoktatási tananyagban. Az új, szétzilált bölcsészképzésben ugyanis óriási szükség lesz egy megbízható, szilárd nyelvészeti alapokat kínáló tankönyvre, amelynek e munka tökéletesen megfelelné, ha jóval gondosabban írták volna meg.

SIMON ZSOLT

Koltai Tamás: Színházi szívesség

Noran, Budapest, 2005. 383 old., 2500 Ft

Koltai Tamás, a *Színház* című folyóirat főszerkesztője, a szaklapban megjelenő kritikái és esszéi mellett hétről hétre publikál az *Élet és Irodalom* hasábjain, és írásait rendszeresen – gyakorlatilag évente – kötetbe szerkesztve is megjelenteti. (*Mi néki Hecuba?* 2004; *Néző.Pont.* 2003; *Bohóc ül a koronában.* 2002; *Nemzeti történet, avagy színház a cethal hátán.* 2002; *A láthatatlan színház.* 2001; *Szeret, nem szeret.* 2000) Munkáinak legutóbbi gyűjteményes kiadása, a *Színházi szívesség* a tavalyi könyvhétre jelent meg.

A kötet nagyrészt a 2003/2004-es évadban megjelent írásokból válogat, de nem pusztán kritikákat tartalmaz. Szerkezete a maga módján keretes, az első fejezetben (*Még mindig Kaposvár*) a kaposvári Csiky Gergely Színház elmúlt harminc évéről olvashatunk egy hosszabb lélegzetvételű esszét, melyet a *Csak egy szög* előadásáról szóló kritika követ, majd egy interjú Babarczy Lászlóval, a színház igazgatójával. A középső rész négy fejezete a voltaképpen, tematikusan csoportosított kritikagyűjtemény: hosszabb-rövidebb írások először magyar, utána klasszikus, majd modern darabok előadásáról. Az utolsó két fejezetbe pedig (*Valódi és mű, Színház és nem színház*) publicisztikai jellegű vagy különleges alkalmakra (pl. színházi világnap, kulturális konferencia a Parlamentben az EU-csatlakozás kapcsán) készült írások kerültek. A kritikus az évad fontosabb színházi előadásairól és eseményeiről

adott színes körképből kiindulva keres választ arra, hogy mi a színház, mi várható el tőle, és mi a probléma a mai magyar színházzal. Műfaját tekintve a kötet kissé eklektikus tehát, különösen az első és a harmadik része, ahol kiáltvány, pamflet, esszé és szónoklat szerepel egymás mellett, de ezen írások sajátos retorikája a színikritikákban is tetten érhető.

A *Színházi szívesség*nek nemigen volt komolyabb visszhangja, ennek oka lehet egyfelől, hogy a maga módján „bennfentes”, hiszen a színikritikák amúgy sem kifejezetten széles olvasóközönségének valószínűleg csak töredéke veszi kézbe. Másfelől egy ilyen gyűjtemény igen sajátos helyet foglal el a könyvpiac palettáján. Vajon kötetként kell-e egyáltalán olvasni, vagy pusztán bizonyos szempontok alapján egymás mellé rendezett szövegek gyűjteménye, melynek elsődleges célja a kritikus írásainak könyvnyelvi visszakereshetősége? Ez utóbbi esetben az olvasó alkalmanként belelapozgat, ha mondjuk kíváncsi korábbi előadások visszhangjára vagy az évad bemutatatóira. Ám ha a szándékolt forma a kritikai írásokat tartalmazó kézikönyvé, akkor egy-egy előadás kapcsán, ha a teljes szereposztást nem is, de a bemutató színházat és a rendező nevét érdemes legalább a tartalomjegyzékben feltüntetni. A megjelenés éve szerepel ugyan az írások után, de a tájékozódást segítő, a tartalomban is helyet kaphatna a megjelenés helyével együtt. A szerkesztő mindenesetre jobban szem előtt tarthatta volna a filológiai szempontokat, hogy megkönnyítse az érdeklődő olvasó dolgát.

Koltai igen jól ír, kiváló mestere a nyelvnek, stílusa igényes és hatásos. Egy évekkkel ezelőtti nyilatkozata szerint Kosztolányi publicisztikai írásait tekinti etalonnak. Magasra állított mérce, de Koltai számos írása a nagy elődhez is méltó. Kedveli a szentenciózus, rövid tömondatokat, különösen írásainak indításaként vagy zárlatként halmozza őket. Általában egyes szám első személyben ír, nem próbál rejtőzködni a szöveg mögött, vállalja véleményét, sőt írásai kifejezetten személyes hangneműek. Őszinte és leplezetlen, nemtetszés esetén szokimondón és kíméletlenül bírál,

olykor-olykor ironikus – de nem szívesen fordul a humorhoz. A kritikákban nagyon érzékletesen jeleníti meg a látványt, a díszletet, annak is felcsigázva az érdeklődését, aki nem látta az előadást. Szívesen elemzi a színészek munkáját, szinte mind-egyik írásban helyet kap a szereplők felsorolása, a színészi alakítások rövid értékelése, itt igyekezik a leginkább a megfelelő jelzőket megtalálni, és szókincse e téren lenyűgöző. A színészi munka elemzése ugyanakkor kényes is lehet, mert egy rövid – például az *ÉS*-ben megjelenő – kritikában, amikor egy szövegben több előadásról ír, nincs mód az előadás részleteiből elemzésére, hanem csak a benyomások rövid összegzésére, előadás utáni pillanatképre, és ilyenkor nem mindig szerencsés egy-egy odavetett jelző. Nem biztos, hogy könnyű értelmezni, hogy adott előadáson belül hogyan játszott az, aki „bűbajos”, aki „profi”, aki „könnyeden fanyar” vagy épp „valódi” volt. Mint ahogyan az sem, hogy elégséges támpont-e az olvasónak, ha a szerző annyit ír, hogy a színész „komoly, koncentrált strapával szabadul a kliséstől”.

Ha a *Színházi szívességet* kötetként olvassuk, akkor feltételezzük, hogy az önmagukban álló recenziókhoz képest többet nyújt. A különböző helyen és időben megjelent írások egymás mellé applikálása viszonyt teremt a szövegek között, a szövegek kapcsolatba lépnek egymással, reflektálnak egymásra. Ezáltal a párhuzamok vagy ismétlődések különösen szereti ismételni önmagát – és itt nem pusztán arról van szó, hogy több írásból is kiderül, melyik nyolc-tíz előadást tartja az évad legjobbjának, és melyek voltak a személyes kedvencei.

A magyar színházi élet működéséről lesújtó a véleménye. Érvei és retorikai fordulatai nagyjából egy gondolatrendszer köré épülnek, több szövegből köszönnek vissza hasonló konklúziók, sőt időnként szinte azonos mondatok. A számára érdekes és színvonalas előadásokat a „színház” kategóriába sorolja, a pusztán szórakoztató, a közönséget kielégítő, ám voltaképp érdektelen alkotásokra pedig a „nem színház” gyűjtőfogalmat

használja. E szempontból a 2003–2004-es évadban szerinte alig volt igazán „színház” kis hazánkban. Azt a néhány jó előadást, amiért érdemes „színházba” menni, általában fél házzal játsszák, közönségsikerük nincs. Koltai úgy látja, a színházi életben a dilettantizmus uralkodik, a színházak kiszolgálják a közönséget, a nézők silány ízlését. „A színház ma úgy működik, mint a politika. Keresi a közönség kegyét. Azt mondja, amit várnak tőle. Kiszolgálja az igényt. Népszerűséget akar. Sikerre tör.” (376. old.) Írásaiban rendszeresen visszatér a tragikus színezetű metaforára, mely a színház eliparosodására, az iparszerű teljesítésre vonatkozik: „A magyar színház legfőbb értéke a szolgáltatás. Áruterhelés és eladás. Bemegy a boltba, van mit vened. Tizenötezer színházi iparcikk a szezonális raktáron, plusz a nyári kiárusítás. Olcsók, drágák, tartósak, eldobhatók, értékesek, vackok. Színházi bevásárlóközpont-láncolat.” (363. old.) Az üzleti szellem, a kultúra piacosítása nem tesz jót a színházaknak, az eredmény a kultúra „elgagyiasodása”. A színházak egyébként is politikai csatározások célkeresztjében állnak, elég csak a Nemzeti felépítésének körülményeire gondolnunk, ami nagyon is foglalkoztatja Koltait. Egyik frappáns fordulata szerint a színházakat az elmúlt rendszer „három t-je” helyett a „három pé uralma” jellemzi: politika, pénz, pitiség. Sokféle előadást akarnak párhuzamosan műsoron tartani, így a kötelező bemutatósám, a bevételi terv irányítja a működést.

Jó, hogy van Zsótérnek, Vidnyánszkynek, Krétakör Társulatunk, Pintér Bélának, de nincsenek színvonalas nemzetközi fesztiváljaink, kevés a jó vendégjáték, az „értéktelenre” sokkal többet költenek, a közpénzket pedig rosszul osztják szét. „A valódi érték nem tud felmutatni tényleges támogatót, a legóvatosabb művészi nyitás, esztétikai innováció is ellenállásba ütközik. Kakuktktojásként még elmegy a repertoáron, de a legelszántabb művészeti vezetőt is arra hajtja, hogy a legközelebbre »valami« közönségsikert tervezzen.”

„Nem folytatok kultúrharcot, kritikákat írok...” – jelenti ki, de erre rácáfol a kötet, mert Koltai a kritikus

szerepkört rendkívül tágan értelmezi. Csaknem teljes kis színháztörténetet nyújt, mert nemcsak a szóban forgó évad előadásaival foglalkozik, hanem az elmúlt harminc évet veszi górcső alá: szívesen idéz föl évtizedekkel ezelőtti jelentős előadásokat, színházi vitákról, perekről tájékoztat. A múlt-ról elmélkedés egyrészt önreflexió, saját kritikusi pályafutására vonatkozik, másrészt az elmúlt évtizedeket a jelennel szembeállítva mintegy azt sugallja, hogy hiába a rendszerváltás, a (politikai) szabadság csak idézőjel, a színházi életbe nem hozott lényegi változást, sőt annak idején nagyobb mozgósító hatása volt a jelentős előadásoknak, és több jelentős előadás is volt. „Tartunk-e ott (pozitív vagy negatív értelemben), ahol huszonhárom évvel ezelőtt? A kendőzetlen vélemény akkor a politika érdekeit sértette, ma a pénz érdekeit sérti.” (361. old)

„A magyar színházban igazi botrány sem tud lenni, mivel ahhoz elkötelezett indulatok, színházi szenvedélyek és ellenszenvédelem kellenek – a pocsolóban nem képződhet vihar.” (342. old.) Ezt egy előadás kapcsán írja, de a kötetből kitűnik, hogy vannak indulatok és szenvedélyek, csak éppenséggel nem produktív szakmai vitákat, hanem személyeskedést gerjesztenek. Szerepköréből fakadóan a határozott kritikus is indulatokat kelt, s Koltai írásainak mindig vannak és lesznek sértettjei, akik személyük elleni támadásként fogják fel a szakmai kritikát. Egyes írásaiban Koltai is az őt érő vádakra reflektál. „A szakmai elitből sokan elfelejtik, hogy valaha maguk is nagyot (mást) akartak. Beléjük kapaszkodik a tömegtermelő közepszer, s ők megvédi mások hűbérbirtokát.” (366. old.) Vagy: „A magyar színházak kétharmadának vezető pozícióit megélhetési emberek foglalják el, távlati program helyett túlélőcsomaggal felszerelve.” (365. old.) – az efféle általánosító mondatok mögött mindig ott a személyes célzás, nagyon is jól tudjuk, a szerző kire vagy kikre gondolt. Tehát maga is sértett szerepből válaszol, hivatását emelve mindenek fölé, de sajnos a személyeskedés paradox helyzetet teremt, hiszen éppenséggel azt bizonyítja,

hogy a színházi csatározások semmilyen sem különböznek azoktól a politikai csatározásoktól, amelyekről Koltai végre le szeretné választani a színházat.

Sajátos nevelő attitűd, némi felsőbbrendűség és enyhén dorgáló hangnem hatja át a kötet hangvételét és stílusát. A kritikus magányos harcoként lép elénk, akinek küldetése, hogy az utolsó percig küzdjön a „színházért”. A bevezető Thomas Bernhardtól idézett sorai saját ars poeticájaként is olvashatók:

Életfogytiglani színházfogság
a kegyelem legcsekélyebb esélye nélkül

És mégsem adjuk föl soha
A színház mint fegyház
Rabok tízezrei
akiknek semmi kilátása
kegyelemre

Csak a halálos ítélete biztos mindnyájuknak.

A *Harminc évad, és ami utána jön* c. írás a kaposvári színház igazgatóválasztási nehézségei kapcsán szól a színház elmúlt harminc évtizedéről, de ez a színháztörténeti kitekintés egyben Koltai visszatekintése – saját kritikusi pályafutására. Szinte magunk előtt látjuk, ahogyan az anyaggyűjtéskor előveszi régi jegyzeteit (hiszen negyven éve minden megtekinthető előadásról feljegyzést készít naptárába) és egykor publikált írásait. Felidézi, mikor, melyik lapba, milyen kritikákat írt a kaposvári színházról, milyen volt a visszhangjuk, hogyan reagált milderre a politikai vezetés, és az ő szemléletét hogyan alakította a „kaposvári jelenség”. Sokat idéz tehát korábbi írásaiból: a (kritika)írás így nem más, mint önreflexió és önrevízió, középpontjukban maga a szerző áll, aki mintha saját memoárját írná.

Koltai hihetetlenül sok előadást abszolvál, évente százötven estét tölt színházban, de természetesen már ez is szelekciót feltételez – számos olyan produkció van, amiről egyáltalán nem ír. Mivel alaposan ismeri a színházak repertoárját, feltételezhető, hogy amivel nem foglalkozik, az olyannyira érdektelen, hogy nem érdemes pazarolni rá a nyomdafestéket. Ha a színház szellemi táplálékot nyújt, és alkalmas az önmagunkkal való őszinte szembenézésre, akkor Koltai, a kriti-

kus ezt szívességgel viszonzozza, vagyis dicsérettel ír róla. Éppen ezért már az is szívesség, ha egyáltalán ír valamiről, még ha nincs is jó véleménnyel róla, hiszen ezáltal a szóban forgó előadás bekerül a köztudatba.

A kritikus feladata nem csekély, akár a kritikus hagyományos izlésformáló és -pallérozó szerepét tekintjük, akár a Koltai által hirdetett harcok kritikusi szerepkört. A kritika igazi közege azonban mégiscsak a hetilap vagy folyóirat, ahol valóban figyelemfelkeltő lehet, és visszhanggal is számolhat. A színikritika műfaji sajátossága ugyanaz a mulandóság, mint a színházi előadásoké, igazán addig érvényes, amíg a megbírált előadás műsoron van. Kötetbe gyűjtve épp legfőbb erényét, az aktualitását veszíti el. Egy kritikai írás eleve szubjektív válogatáson alapul, a gyűjteményes kiadás további szelekciót feltételez, így a kritikák kötete egy-egy színházi évadnak csakis rendkívül szubjektív tükrök lehet. A kötetbe rendezés alapelve általában az értékelés, lezárás és összegzés szándéka. A kritikakötet nem más, mint a kritikus önreflexiója: „szeretem a tespedt elmét kritikailag kihozni a sodrából, és örülök neki, ha nyoma marad” – vallja a szerző. És írásai valóban szenvedélyesek és elgondolkodtatóak, a *Színházi szívességek* (és a korábbi köteteknek) köszönhetően pedig a szövegeknek nem csak a befogadóban marad nyomuk.

KELEMEN ORSOLYA

Szőnyi Tamás: Nyilván tartottak

TITKOS SZOLGÁK A MAGYAR ROCK
KÖRÜL 1960–1990

Magyar Narancs – Tihany-Rév Kiadó, Budapest, 2005. 831 old. 3900 Ft

Furcsán kavarog körülöttünk a közelmúlt. 1989 után néhány évig a felejtés, a megbocsátó amnézia tűnt ugyan a legvonzóbb taktikának a közelmúlt feldolgozatlan problémáinak kezelésére, de ez nem tartott sokáig, jött a kommunisztázás, jött a visszaemlékezések áradata, és mindenekelőtt a

leplezések, besúgóbotrányok szűnni nem akaró sorozata. A szakaszos magyar műftfeldolgozás időnként néhány hónapra abbamarad, majd újra terjengeni kezd, mint a csatornabúz a nyári kánikulában. A szenzációhajhászás, önmentegetés, vádaskodás közben azonban, szerencsére, elindult a komoly történelmi munka is.

A „történelmi szakma” nevében kicsit irigykedve kell megállapítanom, hogy nem mi tettük le az első komoly művet az asztalra, hanem a *Magyar Narancs* munkatársa, két „új hullámmal” foglalkozó rocktörténelmi könyv szerzője. Úgy látszik, Szőnyi Tamás ösztönösen jobban tudja, hogyan kell hozzálátni egy ilyen kutatáshoz, mint a „szakma” sok képviselője. Bevezetőjéből nemcsak azt tudjuk meg, miért döntött úgy, hogy a hetvenes–nyolcvanas évek magyarországi rockzenei szubkultúrájának újságírói-zenekritikusai vagy inkább „résztvevő antropológusi” megfigyelése, dokumentációja után a Történelmi Hivatal olvasójában kutatva tölt el négy-öt évet, hanem azt is, hogy milyen dimenziói és sajátosságai vannak a titkosszolgálatoktól ránk maradt dokumentációnak. Bemutatja a feldolgozott anyag relatív súlyát (hatvan ügynöki dosszié az elmúlt három évtizedre – viszonylag kevés az országos szinten sok százezer megfigyelthez képest, de az adott milió kiterjedéséhez mérten tekintélyes mennyiség). Kenedi János, Sasvári Edit és más közelmúlt-történészek munkáinak kimerítő ismerete alapján pontos képet ad a BRFK III/III. osztályának működéséről, az ügynökök típusairól, fura fedőnevek kiválasztásáról, beosztásuk aljas és machiavellista módszereiről, tartótisztjeik rendszeréről. Megismerkedünk a jelentések és belső iratok furcsa nyelvezetével, sajátos orwelli *newspeak* neologizmusaival („célsemély”, „látókörünkbe került”, „szignalizáltuk”, „betechnikáztuk”). És mindehhez valódi történelmi érzékenység kapcsolódik. Hasonlóan ahhoz, amikor a francia-olasz-amerikai „új történetírás” számos klasszikusa, Emmanuel Le Roy Ladurie, Carlo Ginzburg vagy Natalie Zemon Davis inkvizíciós vagy bírósági jegyzőkönyvekből, „az elnyomás archívumából” rekonstruálta a

történelmet, majd közben ijedten rádőbbsent, hogy akaratlanul is az inkvizítorokkal közösködött, Szőnyi is végiggondolja a „zenés gondolatbűn” foglalkozó titkosszolgálati jelentések sajátosan torzító optikáját, ahol a történész a titkos ügynök nyomdokain haladva kikerülhetetlenül maga is szimatol, voyeurré válik, s vigyáznia kell, hogy ennek ne legyenek szemléletbeli következményei. Szerencsére Szőnyeit segítik ebben Hrabal, Nádas és mindenekelőtt Esterházy ügynökműlttel foglalkozó írásai. A titkosszolgálatokkal kapcsolatos leplezések eleve izgalmas témáját a könyv tipográfiája, szerkezete többféle műfaj formái kellékeivel tárja az olvasó elé. Nem hiányoznak a komoly történelmi elemzésekben megkívánt lábjegyzetek, névmutatók: elmondható, hogy a Történelmi Hivatal vonatkozó iratanyagának szorgalmas összegyűjtésén és közzétételén túl Szőnyi idéz és használ szinte minden olyan könyvet, újságcikket, internethonlapot, amely elérhető az 1960 és 1990 közötti magyarországi beat- és rockegyüttesekről, ifjúsági szubkultúrákról, s a részben ugyancsak hozzájuk kapcsolódó avantgárd művészeti törekvésekről. A könyv mintegy egyharmadát a bő szemelvények formájában idézett jelentések teszik ki, melyek külön gépiratjellegű tipográfiával, a helyesírás hibáit megőrizve, a tartótisztek és belüleges főnökök otromba és cinikus széljegyzeteivel együtt kerülnek bele a főszerzőbe, a kor groteszk emlékművéként. A legfontosabb dokumentumok fotómásolatban is megtalálhatók az egyes fejezetek végén, a Történelmi Hivatal jellegzetes átlós keresztbe-peccétjével ellátva. A közelmúlt történetéről lévén szó, Szőnyi kiegészíti mindezt az oknyomozó újságírás eszközeivel: a történelmi rekonstrukciót megtoldja egy tucatnyi prominens megfigyelttel készített interjúval. A könyv olvasásának pergő ritmust ad az egy-egy emblemikus történetre koncentráció (szám szerint 31) fejezet, melynek beatzenei vagy „új hullámos” dalszövegekből, Esterházy- és Petri-idézetekből válogatott mottók adnak tempós felütést s a részben saját archívumból származó fotók korhű hangulatot.

Miután könyve első százötven oldalát a magyarországi besúgóhálózat bemutatásának szentelte, Szőnyi könyve krónikává alakul át: a titkos ügynökök és tartótisztjeik iratainak torzító tükrét az elmúlt évtizedek valódi dokumentumaival szembeesítve részletes, olykor dühítő, máskor szívszorító képet fest az ifjúsági szubkultúrák három évtizedes pályafutásáról és elnyomásáról. A beszámoló a korai hatvanas években kezdődik, a Kalefen gyülekező, „nyugatmajmoló” hullámnak, a Nagyfa galeri, a Belvárosi galeri, a házibulik, az Ifjúsági Park, az első beatkoncerteken randalírozó „slepp” rendőrségi megfigyelésének dokumentumaival, az „ifjúsági probléma” titkosszolgálati tudatosításával. (Szőnyi utána nézett: egy belügi kimutatás szerint 1961-ben 226 galerit „számoltak fel” 2482 taggal, s e tisztogató beavatkozások 1967-ig évente újabb 100–200 galeri felszólításáról tudósítottak – 183–184. old.).

E korai időszak legelképeztebb dokumentuma, egy vasos – ügynökjelentéseket, kihallgatásokat, rendőrségi figyelmeztetéseket tartalmazó – dosszié azért „tantörténet”, ahogy Szőnyi nevezi, mert egy igazán politikamentes ügyben született, s épp ezzel mutatja, hogy a „liberalizáció” dacára milyen mélységig próbált a hatvanas évek Kádár-diktatúrája behatolni az emberek mindennapjaiba. Egy változó összetételű társaság az ötvenes évek végétől nyaranta a Bakonyban egy-két hetes táborozások alkalmával „indianosdit” játszott, felélesztve a romantikus törzsi mitológia világát, szerepeit, életformáját. Ezt a „szervek” „keresztény, cserkész és ellenforradalmi” szervezkedésnek tartották, 1962–63-ban pert indítottak a szervezők és résztvevők ellen (236–237. old.). Ekkor szervezték be, 18 éves korában, a később antropológus kutatóvá és egyetemista oktatóvá lett Borsányi Lászlót, aki „Fung György” néven írta kártékony jelentéseit – egyebek között – az ebbe a csoportba tartozó későbbi „notabilitásról”, Cseh Tamásról. „Fung” tevékenysége később kiterjedt olyan más egyetemista körökre is, mint a művészeti avantgárd kiállításai, a Szentjóbó Tamás vagy Erdély Miklós által rendezett „happening”-ek, vagy

a „maoista összeesküvés” miatt 1968-ban két és fél év börtönre ítél Pór György egyetemista társasága. És persze nem ő volt az egyedüli ügynök a „pályán”, hosszú időn át, „Kurucz Tibor” néven jelentett a kor legendás lemezlovasa, Cintula, és a gomba módra alakuló beategyüttesek több neves vagy kevésbé neves tagja.

A közelmúlt ügynökteleplezéseiből egyre jobban kibontakozni látszik egyféle összkép a titkosszolgálat stratégiájáról, s ehhez Szőnyi könyve sok értékes adalékot ad. A „kultúra-elhárító” III/III. osztály, noha gondoskodott arról, hogy legyenek ügynökei a mellékszereplők – a jegypénztárosok, hangtechnikusok, a „sleppbe” tartozó nőcskék, a művelődésiház-igazgatók – köreiből, ennél sokkal magasabbra törő ambícióval munkálkodott. Magukat a főszereplőket próbálta beszervezni. Noha ettől a nyomás, zsarolás ellenére sokan el tudtak zárkózni (nem állt kötélnek Cseh Tamás – 263–265. old. – vagy Pásztor Zoltán, az Illés dobosa – 313–315. old.), a BM sikerlistája így is megrendítő. A beatzenészek közül jelentett nekik „Gara” néven a Syriusban, illetve a Metróban játszó Fogarasi János, vagy később a „kőkevény rock” egyik hőse, a P. Mobil frontembere, az *István a király* marcona Koppány, a „Dalos” fedőnéven ügynökösödő Vikidál Gyula, vagy a Piramis vezetője, Som Lajos („Professzor”). Ha a Balázs Béla Stúdióba tömörülő filmesekről vagy az avantgárd művészek köreiről akartak információkat, nem kisebb művész tájékoztatta őket, mint a „Pesti” fedőnéven jelentő Bódy Gábor, a mozgalom karizmatikus vezér-egyénisége (411. old.); ha a színház világára voltak kíváncsiak, a rettegett tollú kritikus-fejedelem, Molnár Gál Péter, alias „Luzsnyánszki”; a szamizdatos fiatal írókról az egyik legtehetségesebb, Tarr Sándor („Hajdú”) jelentett; az arisztokrácia köreiről maga Esterházy Mátyás („Csanádi”); és hadd ne folytassam e szomorú névsorolvasást („Képesi”) Szabó Istvántól, („Nagy Lajos”) Bácskai Tamástól („Galambos”) Szepesi Györgyig és („Tanár”) Paskai László hercegprímásig.

A „titkos szolgák” feladata nemcsak az információ beszerzése volt

(például Cseh Tamás telefonfüzetének ellopása és rendőrkre juttatása – 138. old.), hanem az ellenségesnek tekintett ifjúsági kultúra ennél sokkal hatékonyabb szétzilálása és megsemmisítése. A nemkívánatos rockzenekaroknál a cél egyszerűen a felbomlasztás volt: „Garát” például azzal bízták meg, hogy puhatolja ki, hogyan lehetne Szőrényit és Bródyt összeugrasztani, vagy az utóbbit kiszorítani az Illés együttesből (312. old.). Ugyanerre törekedtek a hetvenes évek elejének egyik „legbalhé-sabb” zenésze, a karizmatikus Radics Béla (a Sakk Matt, majd a Tűzkerék szülőgátára) kapcsán: „Célkitűzés az ellentétek szitása, annak elérése, hogy Radics korábbi barátaival a kapcsolatot megszakítsa” – adja ki a feladatot az ügynöknek a tartótiszt (353. old.). A kor másik rockzenei botrányhősére, Baksa Soós Jánosra, a Kex énekesére nemcsak besúgókat küldtek, hanem verőlegényeket is, akik kéthetente egy-egy sötét utcasarokon jól helybenhagyták. Egy közgazdász egyetemi hallgatót, Poór Istvánt, aki a hippikultúra, a rockzene és a művészeti avantgárd témáiról szervezett népszerűsítő előadásokat 1968-ban, majd beatzenei klubot próbált szervezni, négy-öt ügynökkel figyeltették, rendőrhatalósági figyelemzetésben részesítették, kirúgatták az egyetemről, és disszidálásba hajszolták, miután egy éven át minden kultúrházban, klubban, ahol előadást hirdettek, az utolsó pillanatban betiltatták a rendezvényeit (225–261. old.).

Szőnyi könyve végig ilyen történetek, felkavaró emberi drámák s a rendőrség által elkövetett, sokszor a magasabb pártvezetés, néha egyenesen Aczél György által kezdeményezett kulturális bomlasztás, rombolás epizódjait veszi sorra. Ezek sorozatából egyúttal kirajzolódik a magyar ifjúsági – rockzenei, politikai, művészeti – szubkultúra minden eddiginél részletesebb és hitelesebb története is. Jöj-jön tehát néhány címszó, mely vázlatosan érzékelteti, hogy e szubkultúrában e három évtizedben milyen sokféle törekvés bukkant fel, a szüntelen elnyomás ellenére milyen gazdag és fordultatos története volt. 1968 után nálunk is nagyobb lett a mozgolódás, a Nagyfa galéri „hippi-sétát” szerve-

zett Nagymaroson, az Illés együttes egyre komolyabb politikai botrányokba keveredett; sorra hirdették (és tiltották be) a happeningeket, például a szentendrei Vajda Lajos Stúdió művészei (F. Zámbo István, Wahorn András, Fe Lugossi Laca) 1969-es, Zámbo féléves vizsgálati fogságával honorált dadaista akcióját, elkezdődött a művészeti avantgárd néhány éves virágzása a Galántai György által bérelt balatonboglári kápolnában, hogy azután 1973-ban hatósági beavatkozás vessen véget neki; sűrűsödtek a botrányok Halászék lakásszínháza körül. 1972–73-ban egy másféle probléma bontakozott ki a március 15-ét nem hivatalosan megünnepelő fiatalok körül. A szálak azonban összeértek: a sok összefogdosott fiatal között horogra akadt a magyar beatmilió azóta nevéssé vált figurája, Hobó (Földes László), akit már egy évtizeddel korábban, a legendás balatonföldvári huligántalálkozón is jól megverték, s aki részt vett a Kex fellépésén is – ezúttal izgatási pert varrtak a nyakába egy gimnáziumi Ady-József Attila műsor miatt. A titkosrendőrség figyelmét nem kerülték el a másik oldalról, az újbaldal felől érkező polbeat együttesek sem (pl. a Haraszi Miklós szövegeit éneklő Gerilla), odafigyeltek a keresztény szellemiséget új eszközökkel terjesztő beatmisékre is, meg az Erdélybe járó és a népi tradícióknak új életet adni próbáló táncházakra, a Sebők és a Muzsikás fellépéseire, a „népiek” jelentkezésére. Így telt a hetvenes évek eleje: egyre jobban pezsgett az élet a klubokban, és egyre serényebb munka indult a III/III. osztályon is.

Egy újabb korszak kezdődött azután, amikor a hetvenes években a hazai könnyűzene világának „első hulláma” eljutott az elfogadottság szintjére, s egyféle szakszervezetként birtokba vette a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat s annak „Sanzonbizottsága” által felkínált lemezyártási lehetőségeket, egyúttal áttérve az informális cenzúra normáit nem sértő konszolidáltabb szemléletre. Most már nemcsak a „rendszerrel”, hanem velük szemben is bontakoztak ki az újabb könnyűzenei hullámok. Ezek közül az első áramlatot egy valódi feszítőerővel előtörő ifjúsági szubkultú-

ra, a „csövesek” tömegeinek zené adó „kőkemény rock” együttesek (Piramis, P. Mobil), a Hobo Blues Band, s mindenekelőtt a magát „punk”-nak nevező Beatrice alkották. Ezeknek a zenekaroknak a reprezentatív seregszemléjét 1980-ban stílusosan „Fekete Bárányok” koncertnek nevezték. Egy következő, még újabb hullám (mondhatnám: a valódi magyar új hullám) az avantgárd művészvilágból bontakozott ki, az 1977–78-ban Spions néven punkegyüttest alakító Molnár Gergely, majd az 1980-ban induló new wave együttesek egyre népesebb csoportja: a Bizottság, az URH, a Balaton, a Kontroll csoport, a Vágtázó halottképek (VHK), az Európa Kiadó, a Trabant, a Neurotic és a többiek, akiket a hanglemezzgyár akkori ura, Erdős Péter 1983-ban nemes egyszerűséggel a „szennyhullám” összefoglaló kategóriájába sorolt.

Az amatőr rockzenekarok új, nyolcvanas évekbeli csoportja, ha lehet, még a korábbiaknál is több munkát adott a titkosszolgálatnak, mert – a viszonylag nagyobb politikai mozgástér, a hazai „demokratikus ellenzék” s a terjedő szamizdat kiadványok által teremtetett „második nyilvánosság” légkörében – az ő dalszövegeik hemzsegek burkoltabb vagy nyíltabb ellenzéki politikai utalásoktól. Előbb Molnár Gergely merészen kétértelmű utalásai („Nirvânia, oh Nirvânia, kibaszott ország, üres, mint a zsebed”), majd Müller Péter (URH, Kontroll csoport) odamondogatásai a „besúgókról és provokátorokról”, meg a „Nagy Testvérről”, Menyhárt Jenő (Európa Kiadó) ordításai a „mocskos időkről”, Bárdos Deák Ági (Kontroll csoport) szolidaritás-dala Gdan skról 1981-ben vagy Vig Mihály (Balaton) balhéja, amikor egy Lengyelországról szóló (nem épp politikai) dalhoz a szükségállapot vizágyú-csatáiról készített diafelvételeket vetített 1982 augusztusában az Ikarus művelődési házban tartott koncertjén (683. old.). Ez a generáció létrehozta a zenei szamizdat különböző formáit is: a házi stúdióban készített, kazettán terjesztett zenéket (Trabant), a művészeti-rockzenei ellenkultúra házilag sokszorosított folyóiratait (a Papp Tamás által készített *Sznob Internacionál*; s a Galántai által kiadott *Aktuális Levél-AL*). S az

utánuk jövő fiatalok, a punk- és a skinheadirányzat autentikus képviselőiként még ennél is sokkal messzebbre mentek, valójában olyan szovjet-s rendszerellenes kiszólásokat engedtek meg maguknak a koncertjeiken, mint akkoriban szinte senki az országban. Meg is lett a jutalmuk: a CPg, a Szabotázs, a Mos-oi együttesek ellen 1982 és 1984 között egy sor izgatási pert folytattak le, mely többéves börtönbüntetésre ítélte őket.

Szőnyei könyve igen részletes és pontos képet fest erről a botrányok kísérte rockzenei miliőről, mely ugyanakkor sokféle más hatásnak, válságnak is ki volt téve a nyolcvanas években. Az ellenzéki mozgolódás újabb és újabb formái bukkantak fel az ifjúsági zenekultúra szélesebb köreiben („nemzeti” írók és költők, „Dialogus” békecsoport). Ekkor kezdett komolyabb méreteket ölteni, és a zenében nyomot hagyni a kábítószer használata (665–671. old.). És ekkor kezdtek térítő tevékenységüket az új keresztény közösségek, mindenekelőtt a Hit Gyülekezete, mely megtérítette és magába olvasztotta az új hullámos rockzenészek egy számottevő csoportját, élén Pajor Tamással, a Neurotic vezetőjével. E történetet örökítette meg Xantus János *Rocktérítő* című filmje (1986). Szőnyei most bemutatja, hogy a titkosszolgálat is dokumentálta, mi történik a fiatalok lelkében, és a Hivatal örömmel konstataálta, hogy mindez (bár újfélé „veszélyeket” hordoz, amelyekre szintén odafigyeltek) a renitens fiatalok egy számottevő csoportját kivonata a forgalomból.

A könyvben elmondott három évtizedes underground történelem felvázolása után az ismertetésnek értékelni kellene Szőnyei Tamás feldolgozását: mennyire teljes és hiteles a leírás, mi maradt ki belőle, vannak-e benne tévedések, elírások. Visszaulva a már elmondottakra, meg kell ismételnem: páratlanul alapos történetírói munkával van dolgunk, amelyben hibát vagy tévedést egyet sem, sajtóhibát is csak egyetlenegyert bírtam találni a 831 oldalon („Hit gyülekezetés” – „Hit gyülekezetes” helyett – 709. old.). Szőnyei igényességét jól mutatja, ahogy igazi filológiai hévvel rekonstruálja Tóth Dezső hírhedt filipiká-

ját, melyet 1981-ben, Tatán, a beatzenészek akkor alakult szakszervezetének ott összehívott képviselői előtt mondott az „új hullám” betitkításának szándékával, amelynek hatására a szakma „nagy öregjei” hajlandónak is mutatkoztak az elhatárolódásra. A KISZ-kiadványból, újsághírekből s az eseményről készült televíziós filmfelvételtől rekonstruált beszédhez összegyűjti az információs háttérként felhasználható jelentéseket és az ORI képviselői által összeállított denunció „tájékoztatót”, sőt az utóbbinak a Magyar Országos Levéltárban, az MSZMP-iratok között őrzött példánán látható aláhúzásokból, felkiáltójelekből, melyek épp a beszédben hangoztatott példákat emelik ki, meggyőzően azonosítja Tóth Dezső saját keze nyomát. Szőnyei érzékeny és precíz lelkialkatát jól mutatja az is, hogy minden esetben szükségét látja kiigazítani, ha egy ügynök vagy félig informált pártfunkcionárius pontatlanul idézi az említett együttesek, zenészek nevét vagy számaik szövegét. Akkor pedig, amikor egy-egy ügynök-jelentésben vagy Bors Jenő egy levelében a saját 1981-ben, a *Magyar Ifjúságban* az új hullámról írt cikkéből kölcsönzött – s a kölcsönzés során eltorzított, pontatlanul visszaadott – mondataira, állításaira ismer, méltatlankodva helyesbít, pontosítja akkori álláspontját.

Noha nem a rockzene elemzése a könyv tárgya, Szőnyei nem mulasztja el, hogy időről időre, egy-egy féloldalt betöltő lábjegyzetben lexikon-szócikk pontosságú információt adjon minden zenekar változó összeállításáról, fellépéseik időpontjáról, helyszínéről. Kitér arra is, ha valamilyen jellegzetes visszatérő toposzra, motívumra ismer a dalszövegekben, összegyűjti például az „ellenőrök” (646. old.), a rend-őrök (661. old.) vagy a kábítószeresek (665. old.) témájára utaló célzásokat. A legelvezetesebb azonban az a sok abszurd, cseh új hullámos filmbe illő élethelyzet, amely a jelentések görbe tükrében láthatóvá lesz az ügynökök szeme által pásztázott ifjúsági ellenkultúra lerobbant, mégis eleven világról. A kedvencem az, amikor a Cseh Tamás lakásába „kégli-kölcsönkérés” ürügyével bejutni próbáló „Husztí” fe-

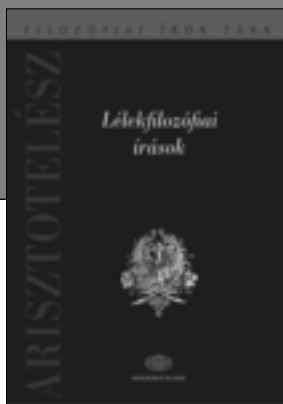
dőnevű ügynök a „célszeméllyel” a Kárpátiában sörözve célja előmozdítására „felszed” egy nőt, aki valójában egy „Liliom” fedőnévvel dolgozó, ugyancsak Cseh Tamásra ráállított másik ügynök, és e történetet részletesen elmondta az egymásról nem tudó két ügynök jelentése (412–422. old.). El tudom képzelni, milyen jól szórakozhatott a tartótiszt, amikor olvasta; másfelől a hányinger környékez: micsoda pondró lehetett, aki ezzel töltötte idejét.

Ambivalens érzések maradtak bennem a könyv olvasása után: olykor úgy éreztem, a kultúrtörténész tulaj-

donképp hálás lehet a titkosszolgálatnak, hogy ilyen részletes dokumentációval örökítette meg a magyarországi rockzenei szubkultúra efemer szféráját, az angol, amerikai vagy francia ellenkultúráról sosem lesz ilyen hiteles történeti képünk. Az is elmondható, hogy a hatalmi-rendőrségi nyomás talán érdekes stimuláció lehetett a lázadó fiatal művészeknek: egy folyamatos ellenállás harcosaivá alakította őket – elmondhatjuk róluk, hogy „teher alatt nő a pálma”? Annyi bizonyos, az underground „kulturhéroszok” legkisebb gesztusa, célzása vagy „beszólása” az ügynökök révén akár a

legmagasabb pártvezetőig is eljuthatott, és komoly hatósági intézkedésorozatot válthatott ki. Ugyanakkor e rockzenei lázadás jelentőségét felfogta az olykor rangos „ellenzéki” művészet, filozófusokat is egybegyűjtő közönség, és őrizte az ellenállás legendáit ápoló szájhagyomány. Ezt akár nyugati kortárs mintaképek is megirigyelhetnék volna.

Ugyanakkor azt is látnunk kell – és Szőnyi erre többször is érzékletesen utal (pl. 293–295. old.) –, hogy mindezért nagyon nagy árat kellett fizetni. A magyar kultúra e területén szinte minden félbemaradt, mielőtt kiforrott

Az Akadémiai Kiadó és az MTA Filozófiai Kutatóintézete újra elindítja a **Filozófiai Írók Tárát**

„A Filozófiai Írók Tárának mindig is az volt a célja, hogy magyarul hozzáférhetővé tegye a filozófiai irodalom klasszikus alapműveit. Új, a sorozat számára készült és régebbi, ma már nehezen hozzáférhető fordításokat is megjelentetünk. Az új fordításoknál és a régi fordítások ellenőrzésénél az eredeti művek tudományos kiadását vesszük alapul. A szöveget szükség szerint magyarzó jegyzetekkel és tudományos apparátussal látjuk el. A filozófiai írók és fordítók sok évtizedes erőfeszítésének köszönhetően mára kialakult a magyar filozófiai nyelv. Így a fordítóknak ma már nem kell megküzdniük azzal a nehézséggel, amivel a Filozófiai Írók Tára elindításakor.”

A szerkesztők

Bence György, Bodnár M. István,
Borbély Gábor, Boros Gábor

A sorozat hármasik folyamának első két kötete:

- **ARISZTOTELESZ: Lélekképzőfilozófiai írások**
254 oldal, kötött, A/5, 2880 Ft
- **DAVID HUME: Értekezés az emberi természetről**
630 oldal, kötött, A/5, 3980 Ft

AKADÉMIAI KIADÓ ÜGYFÉLSZOLGÁLATI CSOPORT
H-1519 Budapest, Pf. 245. Tel.: 464-8200, 464-8202. Fax: 464-8201
E-mail: ak@akkr.hu. Honlap: www.akademiaikiado.hu

formát öltött és eljuthatott volna a nagyközönséghez. A daloknak és zenekaroknak, amelyek megszületésére lehetőség lett volna, csak a töredéke jöhetett létre, a fiatalos lendülettel nekilátó ifjú titánok többsége hamar elvérzett a harcban, disszidált, feladta vagy roncs lett belőle. Ne becsljük le a „titkos szolgák” szívós és céltudatos rombolásának kártékonyságát. Én is azzal fejezem be, amivel Szőnyei: egy Neurotic dalszöveggel: „A múlt hosszúra nyúlt, de szerencsére vége.”

■■■■■■■■■■■ KLANICZAY GÁBOR